

TUZLA'NIN DEĞİRMENALTI MEVKİİNDE

BİR BİZANS KALINTISI

Semavi EYİCE

Tuzla, İstanbul'dan İzmit'e doğru uzanan yolun kenarında, İzmit körfezi kıyısında küçük bir kasabadır. Son yıllarda hızlı bir gelişme gösteren bu kasabanın eski tarihi hakkında ilk araştırma geçen yüzyılın sonlarında yayınlanmıştır. O sıralarda Kadıköyü'nde Moda'da kurulmuş olan Fransız rahiplerinin Enstitüsü (*Les Augustins de l'Assomption*) üyelerinden J. Pargoire (1872-1907) bu Enstitünün dergisinde yayınladığı kısa yazıda, Byzantion'lu Stephanos'un eserindeki İzmit körfezi ile ilgili metni incelemiş ve çok inandırıcı deliller ile, eski kaynaklarda Akritas burnu adı verilen yerin, bugünkü Tuzla'dan başkası olamayacağını ortaya koymuştur¹. Böylece Josef von Hammer-Purgstall (1774-1856) in, eski metinlere yeteri derecede hâkim olamaması veya acele yazması yüzünden, evvelce Akritas'ı Fenerbahçe yarımadası olarak teşhisinin yanlışlığını isbatlamıştır². Akritas burnu, Bizans kaynaklarında arada bir anılmıştır. Bu notlar, yerin topoğrafyası hakkında pek fazla bir bilgi edinmeği sağlamamaktadır. İkonoklasma cereyanı (726-842) sırasında bu cereyana karşı çıkanlardan, Studios manastırı başrahibi Theodoros, 11 Kasım 826 da sürgün olarak burada ölmüş, Resim düşmanı İmparatorlardan Theophilos (829-842), Methodios adlı bir rahibi buraya sürdürmüş, yine aynı devrede, 840 yıllarına doğru, sonra aziz ilân edilen Euthymios da burada öldürülmüştür. Akritas adı, 18. yüzyılın başlarında bile hâlâ kullanılmaya devam ediyor ve Tuzla burnu denilen, âdeta

1. R. Pargoire, *Etienne de Byzance et le cap Acritas*, «Echos d'Orient» II (1898/99) s. 206-214.
2. Josef von Hammer, *Constantinopolis und der Bosphoros*, Pesth 1822, II, s. 349.

bir adayı andıran çıkıntıyı ifade ediyordu³. Doğu tarafında, Pendik'e bakan koyun içine doğru dar bir toprak şeridi ile uzanan diğer yarımada ise, Ortaçağda üzerindeki Hagios Tryphon manastırından dolayı bu adla biliniyordu. Tuzla ve çevresinde Bizans devrinde beş manastır bulunduğu tesbit edilmiştir. Bunlardan ikisi, Hagia Glykera ile Hagios Andreas manastırları Tuzla önündeki adacıkların üzerlerinde inşa edilmişti. Karada olan üç manastırdan birincisi, Tryphon manastırı, Batıdaki yarımada idi. Yerleri hakkında açık hiçbir bilgi edinilemeyen Hagios Demetrios ve Theotokos (Meryem) manastırlarının ise berzah üzerinde sıralandıkları, pek sağlam esaslara dayanmaksızın ileri sürülmüştür. 1924 e kadar bir Rum balıkçı köyü olan Tuzla, İstanbul'un Rum asıllı tarihçilerinin bilhassa yazları gittikleri ve bu vesileyle de, buranın Bizans devrindeki tarihi ile uğraştıkları bir yer olmuştur. Önce M. Gedeon⁴, daha sonraları J. Meliopoulos ve X.A. Siderides⁵, Tuzla ve çevresi ile ilgili araştırmalar yayınlamışlardır. Cumhuriyet devrinde Tuzla ve çevresi ile ilgili etraflı bir çalışma ise yine Assomption teşkilâtı üyelerinden R. Janin tarafından yapılmıştır. Janin 1926 da bu bölgeyi dolaşarak adları geçen manastırların yerlerini tesbite çalışmıştır⁶. Ancak bu hu-

3. Bunu doğrulayan bir dayanak olarak şu seyahatnâmedeki harita gösterilebilir, J.B. Lechevalier, *Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin*, Paris 1800, I, baştaki haritada Tuzla *Acritas* adı ile işaretlenmiştir. Hammer'in Osmanlı tarihinin Fransızca baskısına ek olarak basılan Atlas'da (kşl. J.J. Hellert, *Nouvel atlas... de l'Empire Ottoman...*, Paris 1843) harita 10 da Tuzla, Acritas olarak işaretlenmiş fakat Darıca yanlış olarak Tuzla kasabasının batısında gösterilmiştir.
4. M. Gedeon, *Akritas kai Touzla* (Rumca) İ. Ioannides tarafından yayınlanan şu yıllıkta : *Eikonographemeno Hmerologio* İstanbul 1896, s. 184-207; bu yayını bulup görmek mümkün olmamıştır.
5. J. Meliopoulos, *To Niketiaton*, «*Hellenikos Philologikos Syllogos*» XXIX (1906) s. 283-288, Gedeon'a karşı çıkarak Niketiaton'un yerini Ağılaltı denilen yerde olarak tesbit etmeğe çalışmaktadır. X.A. Siderides, *Akritas*, «*Hellenikos Phil.-Syllogos*» XXXI (1909) s. 96-101, Akritas burnu ile çevresindeki adacıklardaki manastırların tarihçelerini derlemiştir. J. Meliopoulos, *Eksakribosis byzantinon toposhesion*, «*Hell. Phil. Syllogos*» XXXI (1909) s. 112-118, Tuzla burnu ile çevresi ve adacıklardaki manastırların yerlerini tesbite çalışmaktadır. Bu son makale Janin'in topoğrafya hakkındaki yazılarına esas teşkil etmiştir. Meliopoulos düşüncelerini şu iki makalede de tekrarlamıştır : *Arkhaiologikoi zeteseis I-Honoraton, Roupinianai-Niketiaton, Akritas*, «*O Neos Poemen*» I (1919) s. 335-354; *Arkhaiologikas topographikai zeteseis*, aynı dergi, V (1923) s. 299 vd.
6. R. Janin, *Autour du cap Acritas, étude historique et topographique*, «*Echos d'Orient*» XXVI (1927) s. 287-303.

susda yerlerin teşhisinde en büyük dayanağı, bazı yerlerde o sıralarda henüz görülebilen ne çeşit bir binaya ait oldukları pek anlaşılmayan bazı yıkıntılar ile tuğla kırıkları ve bir taraftan da Tuzla'nın Rum ahalisi arasında 1924 e kadar yaşamağa devam eden bazı sözlü rivayetler olmuştur. Janin bu rivayetleri daha fazla yukarıda adları verilen Rum yazarlarından derlemiş ve bunları rasladığı kalıntılar ile birleştirmeye gayret etmiştir. Meselâ Tuzla burnunun batısındaki çıkıntıya o sıralarda Aya Yorgi burnu deniliyordu. Bundan da Hagios Georgios manastırının orada olduğu tahmin edilmişti. Yine batı kıyısında Rumların Panagia-Meryem ziyaretgâhı dedikleri bir noktanın, Theotokos (Meryem) manastırının yeri olabileceği sanılıyordu. Fakat daha o yıllarda bile Aya Yorgi burnu üzerinde neye ait olduğu anlaşılmayan bazı izler vardı. Ötekinde de durum daha farklı değildi. R. Janin sonraları, İstanbul ve çevresinin tarihî topoğrafyası hakkındaki büyük kitabında da bu makalesindeki esasları özetlemiştir⁷.

İzmit körfezinin kuzey kıyısında Ortaçağda sıralanan yerleşme yerleri, manastırlar, ile kalelerin adları ve bunların yerleri üzerinde ötedenberi araştırmalar yapılmakta ve bir takım hipotezler ileri sürülmektedir. Ortada açık ve kesin deliller olmadığından bütün bu teşhis denemeleri bir takım hipotezler olmaktan ileri gitmemektedir. Tuzla ve çevresi hususunda da, buranın eski adının Akritas olduğu yolundaki oldukça inandırıcı hipotezden başka elde başka sağlam bir bilgi yoktur. Ancak Akritas adının en uçdaki burn kısmına mahsus olduğu da tahmin edilmektedir. İlkçağ yazarlarından Menippos, Artemidoros ve Ptolemeos'un verdiği bilgiler ve mesafe ölçüleri hesaplandıkta Akritas, Tuzla burnuna isabet etmektedir. Buraya bazen sadece *burun* manasına gelen *Akra* da denildiği bilinmektedir. Fakat burada aynı adda bir yerleşme yeri bulunduğu dair bir işaret yoktur. Bu düşünceden hareket eden M. Gedeon Tuzla kasabasının eski adını bulmağa çalışmıştır. Ona göre sadece burun Akritas fakat kasabanın olduğu yer Niketiaton'dur. Burada evvelce bir kale olduğuna dair bazı izler de tesbit eden Gedeon, o sıralarda burada bir kule bulunduğu işaret eder. J. Meliopoulos'a göre ise Niketiaton bugünkü Tuzla'nın biraz daha doğusunda, Kaleburnu mevkiinde bir tepenin üstü olarak kabul etmektedir. Meliopoulos'a göre Niketiaton'un karşısında Hagios Andreas adasının olması gerekir. Halbuki bu adın yakıştırdığı ada batıdaki koydadır. Ona göre aslında, İncir adası Andreas adası iken, sonraları bu ad bugün Ekrem Bey adası denilen adaya geçmiştir.

7. R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1950; *Akritas*, s. 445; *Glycérie*, s. 453; *Saint André*, s. 446.

Janin ise sağlam dayanaklar olmaksızın bu teşhislere karşı çıkmakta, İncir adasını Hagia Glykera, Ekrem Bey adasını Hagios Andreas adası olarak kabul etmekte ve bugünkü Tuzla için Akritas'dan başka bir ad teklif etmekte, Niketiaton'u ise büyük Tuzla koyunun batı kıyısında önce Üç burunlar'da sonraları ise Kale burnu denilen yerde aramaktadır. Şurada özetlediğimiz bu tarihî topografya araştırmaları, Tuzla körfezi tarihinin araştırılmasının ne kadar kaypak teşhislere dayanmak zorunda olduğunu belli eder.

Tuzla ve çevresinde ötedenberi rastlanan Bizans devrine ait pek çok sayıdaki işlenmiş parçalar, burada mimarî plâstik bakımından oldukça zengin birkaç yapının bulunduğunu belli ediyordu. Dikkate değer bir husus da, bu parçalardan çoğunun değişik bir üslûp göstermeleri idi. Hatta öyle ki, bunların hepsi toplanıp etraflı surette incelense belki de Tuzla'ya mahsus bir Bizans plastik üslûbundan bile bahsetmek mümkün olabilirdi. Bugün Tuzla kasabasının içinde dolaşıldığında bu parçalardan bazılarını sokaklarda, bahçelerde, evlerde görmek kabildir. Böyle çok değişik bir kabartma ile süslü bir mermer levha parçası Berlin Müzelerine kadar gitmiş, (Res. 5)^a,

8. *Amtliche Berichte aus den Königlichen Kunstsammlungen*, XVIII, 3, s. LIV de bu mermer levhanın 10. yüzyıl eseri olabileceği belirtilmiştir. Bu levha hakkında çok etraflı bir makale ayrıca yayımlanmıştır; kşl. J. Strzygowski, *Das byzantinische Relief aus Tuzla im Berliner Museum*, «*Jahrbuch der kgl. preussischen Kunstsammlungen*» I (Berlin 1898) s. 57-63. Bu çok ilgi çekici levha 1895 baharında von Kühlmann tarafından Tuzla'da, Rum kilisesinin önündeki meydanın kaplama taşlarından biri olarak iki parça halinde bulunmuş (ölçüleri: 0 m. 86 X 0 m 80, kalınlığı: 0 m 135) ve Berlin'e gönderilmiştir. Menşei bilinmeyen bu levhanın üzerinde iki şahıs tasvir olunmuştur. Bunlardan biri insan vücutlu ve kurt (veya köpek) kafalıdır. Böyle başka bir levha da, 1895 yazında A. Körte tarafından Eskişehir'in 8 km. güney-batısında Hamidiye'de bir mezarlıkta görülmüştü. Bizans sanatında Aziz Khristophoros'un asker elbiseli ve hayvan başlı olarak tasvir edildiği bilinir. Kynokephalos denilen bu Khristophoros tasvirleri hakkında bk. W. Loeschke, *Beitraege zur Ikonographie des Kynokephalen Hl. Christophorus*, şu eserde: *X. Milletlerarası Bizans Kongresi Tebliğleri-İstanbul 1955*, İstanbul 1957, s. 145-148, lev. XXVII-XXVIII. Eskişehir'de Hamidiye'de bulunan iki yüzünde de hayvan başlı insan vücutlu kabartmalar olan levha parçası kaybolmamış, 10 Temmuz 1896 da İstanbul Arkeoloji Müzesine girmiştir (Kat. no. 688, Inv. no. 755). Mendel'e göre bu levha başına hayvan maskesi geçirerek oynayan bir artist' (*mimus*)in mezartasına aittir, kşl. G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, İstanbul II, 1914, s. 487-489. Mendel'in bu hipotezine inanmak, taşın üzerindeki Κ Ε Φ Α Λ Ο C yazısından dolayı zordur. Eğer bu bir *mimus* mezartığı olsa üzerine sadece ölünün adı ya-

birçok parça ise özel koleksiyonlara geçmiştir. 1972 yılı Haziranında deniz kıyısında bir ev arsasında gördüğümüz bir korkuluk levhası parçası, aynı yılın Eylülünde artık yerinde değildi (Res. 2). 1962 ilkbaharında kıyıda değişik üslûpda ufak bir başlık görmüştük (Res. 1). Bazı işlenmiş parçalar ise 1960 da küçük bir parkı süslemek üzere bir araya getirilmiş, birçok mimarî elemanlar o çevredeki villaların bahçelerini süslemek üzere toplanmıştır. Villaların bahçelerindeki mimarî parçalardan bilhassa iki sütun başlığı ilgi çekicidir. Bunlardan bir tanesi değişik biçimde *imposte* tipinde bir başlık olup, yan yüzleri yivlidir. Bir dar yüzünde ise bir *chrisme* işlenmiştir (Res. 3). Başka bir başlık ise kesik piramid şeklinde olup, bütün kenarlarında çift sıralı yapraklı bir süsleme vardır. İç sahalar ise dal kıvrımlı zengin ve ince bir süsleme oyulmuştur (Res. 4)^a.

Hangi eski yapı kalıntısından alındıkları bilinmeyen bu parçaların arkeolojik bir ipucu vermemelerine karşılık¹⁰, 1972 yılı sonbaharında Tuzla'da Bizans çağına ait bir binanın temelleri ortaya çıkmış ve ilk defa buranın arkeolojisine müsbet bir yapı kalıntısı katılmıştır. Bu yazımızda, Tuzla'daki bu buluntu hakkındaki görüşlerimizi ortaya koyacağız. Bu vesile ile şu hususu da bilhassa belirtmek isteriz ki, Tuzla koyu ve çevresinin arkeolojisi ile ilgimiz 1953 yılı yazında başlamış, o tarihte buraları dolaşarak, toplam üstündeki kalıntıların resimlerini çekmiştik. Sonraları pek çok defa bu bölgede ufak gezintilerde bazı tesbitler yaptık. Tuzla kasabası ve yakın çevresinde rastlanan pek çok sayıdaki mimarî parça, bura hakkında etraflı bir çalışma yapmak düşüncesini hatıra getirmişti. Hatta bunu öğrencilerimizden

zılırdı. Halbuki kephalos (= kafa, baş) bir sifata aittir. Akla en yakın gelen kelime de κυνοκέφαλος (kynokephalos) yani köpek başlı kelimesidir ki, bu da yukarıda da belirtildiği gibi Bizans inancında belirli bir Aziz ile yakından ilgilidir. Bu hususda ayrıca bk. O.M. Dalton, *Byzantine art and archaeology*, Oxford 1911 (tıpkıbasım: New York 1961) s. 160-161. Hamidiye levhasının müzedeki yeri hak. kşl. İst. Arkeoloji Müzeleri, *Resimli rehber*, İstanbul 1953, s. 101.

9. Tuzla'daki bu dağınık parçalar ayrı bir inceleme konusu olabilir. Berlin'e götürülen kabartma ile, kesik piramid biçimli başlık en ilgi çekici olanlarıdır.
10. Tuzla kasabasının batı-kuzey tarafında denizden 150 m. uzaklıkta bir ilkökül binası yapılırken topraktan bol sayıda prehistorik çanak-çömlek kırıklarının çıkmış olması burada çok eskidenberi bir yerleşme olduğunu isbatlamaktadır, kşl. Nezih Fıratlı, *Müzeden ve İstanbuldan Haberler: 2—Tuzla'da bulunan prehistorik keramik*, «*İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*» VIII (1958) s. 30-31.

birinin bir lisans tezi konusu olarak işlemlerini de uygun görmüş ve bir öğrencimizi bu işle görevlendirmiştik. Fakat bu çalışma yapılmayınca işi tekrar kendimiz ele alarak, 1972 haziranında tekrar burada bazı incelemeler yaptık, ve aşağıda belirtileceği gibi, aynı yılın sonbaharında bir kilise kalıntısı ortaya çıkınca onunla da ilgilenmeği uygun bulduk.

I

Kalıntının yeri ve bulunuşu

1. Yeri :

Burada bahsedeceğimiz kalıntı, Tuzla yarımadasının doğu tarafındaki geniş koyun kasabaya yakın kenarında evvelce Değirmenaltı denilen yerin yakınında, denizden 110 metre kadar içeride bulunmaktadır¹¹. Ankara yolundan Tuzla'ya ulaşan ara yolun üzerinde Yedek Subay Okulu geçildikten sonra ikiye ayrılan yolun soldaki takip edildiğinde, altından tren hattının geçtiği köprüden sonra arazi denize doğru dikçe bir yamaç halinde inmektedir. Bahis konusu Bizans devri kalıntısı, bu yamaçın dibinde arazinin kıyıya kadar bir düzlük halinde uzandığı şerid üzerindedir (Res. 48). Bugün burada toprak durumu çok değişmiş olmakla beraber, bu kalıntının evvelce de, yamaçın tam dibinde ve kıyı boyunca uzanan düzlük şeridi üzerinde yükselen bir binaya ait olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Kalıntı şimdi, burada yapılmış olan Beton boru fabrikasının geniş sahasını çeviren beton direkli tel sınırın kenarında bulunmakta, hatta bu sınır çitinin beton direkleri, eski bir Bizans kilisesi olduğu anlaşılan bu kalıntının narteks kısmının tam üstünden geçmektedir (Res. 12, 15). Yıkıntının çitin dışında kalan batı cephesi yamaçtan yüzyıllardır akan toprağın altında bulunmaktadır. Burada arazi tabiatın verdiği şekli korumuştur. Kalıntının batı tarafında mey-

11. Son yıllarda çok değişen bu kıyının eski biçimi ve yer adları hakkında bk. Ahmet Rasim, *Marmara denizi kılavuzu*, İstanbul 1945 (2. baskı), s. 237-240. Tuzla körfezi kıyısı, buradaki adalar ve diğer topoğrafya özellikleri için ayrıca bk. Hydrographyc Department Admiralty, *The Black Sea pilot*, London 1942, (9. baskı) s. 130-131 ile *Admiralty Charts, No. 497-Gulf of Izmid and Tuzla bay*. Bu deniz haritasının esası 1883 de basılmış, sonraki yıllarda bazı düzeltmelerle aynı harita tekrarlanmıştır. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Seyir ve Hidrografi Dairesi'nin 291 sayılı *Izmit körfezi* haritası ise, 1966 da hazırlanarak 1969 da yayınlanmıştır. Körfezin tamamını ve Tuzla koyunu yeni yer adları ile mükemmel surette göstermektedir.

va ağaçları ve fundalıklar bulunmaktadır, hatta oldukça yaşlıca bir ağacın kökleri, kalıntının tam kuzey-batı köşesini sarmıştır.

2. Bulunuşu ve kazı :

Meyilli bir arazinin dibinde olduğundan, çok önceleri zaten yıkık bir halde bulunan bu yapının duvar kalıntıları, kuzeyden akan toprakla kaplanmış ve evvelce burada bir mimarî eser olduğunu gösterecek hiçbir iz toprak üzerinde kalmamıştır (Res. 7). Tuzla ve çevresi ile ilgilenen eski eser meraklılarının burada bir kalıntıdan bahsetmemelerinin başlıca sebebi bu olsa gerektir. Toprak üstünde kalabilmiş olan bazı mimarî parçaların da, 1924 e kadar halkının büyük çoğunluğunu Rum azınlığının teşkil ettiği Tuzla kasabasına taşındığına ihtimal verilebilir. İki yıl kadar önce kıyıda bu düzlükde DSİ idaresi tarafından bir beton künk fabrikası kurulması kararlaştırıldığında, deniz seviyesinden az bir yükseklikde bir toprak düzlemesi yapılmıştır. Fabrika sahasının en kuzey-batı ucundaki köşede bu düzlemeyi yapan iş makineleri, kalıntıya rastlamışlar, zaten pek az şey kalmış olan beden duvarlarını ve döşemeyi ortadan kaldırmışlar, fakat temellerde zorlukla karşılaştıklarından bunları sökmekle uğraşmamışlardır. İş makinelerinin çalışmasını zorlayan bazı mermer mimarî parçalar da aynı makineler tarafından fabrika sınırının dışına sürüklenerek bir yığın halinde öylece bırakılmıştır.

1972 sonbaharında Tuzla kasabasındaki bazı mimarî parçalar ile ilgilenen İstanbul Arkeoloji Müzeleri elemanları, fabrikanın az batısında bir yığın halinde duran mermer parçalara rastlamışlar ve dolayısıyla temel izlerini de görmüşlerdir. DSİ idaresinin sağladığı imkânlar ile burada, bir temizlik çalışması yapılması uygun görülmüş ve Eylül ayı içinde, Arkeoloji Müzesi asistanlarından Cihat Soyhan tarafından burada 15 gün kadar süren bir temizlik ve araştırma yapılmıştır. İki, bazen üç amele ile sürdürülen bu çalışmada kalıntının plânı ortaya çıkarılmış ve iki yıl önce dozerin biçtiğinden kurtulabilen bazı mimarî unsurlar ile az bir sahadaki döşeme mozaikleri bulunmuş, bu arada çanak-çömlek kırıkları, döşeme mozaik parçalarına da rastlanmıştır. Bu küçük kazının tam raporu ve ufak buluntuların bir kataloğu çalışmaları idare etmiş olan C. Soyhan tarafından ayrıca hazırlanarak İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğüne sunulmuştur¹². Biz,

12. Bu kazının raporu ile ufak buluntular ve çanak-çömlek parçalarının bir kataloğu, buradaki kazıyı idare etmiş olan C. Soyhan tarafından *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*'nda ayrıca yayınlanacaktır.

bir kaç gün buradaki çalışmalara katılarak, çok az işçi sayısı ile yapılan temizlik işinin, mümkün olduğu kadar çabuk ve verimli surette ilerleyebilmesi için bazı tavsiyelerde bulunduk. Şahsen ve öğrencilerimiz ile de ölçü ve fotoğraf alma işlerini yürütürken bir taraftan da kalıntının bir plânını çizmeğe çalıştık. Hazırladığımız bu krokiler ve topladığımız notların yardımıyla Ankara Üniversitesi asistanlarından Yük. müh.-mim. Yılmaz Önge, bizim için bazı plân ve desenleri çizdi. Burada yayınladığımız bu yazı, bugün şekilsiz bir temel kalıntısı halindeki bu eserde, mevcudun tesbiti ile onun restitüsyonu, tarihlendirilmesi ve sanat tarihi bakımından değerlendirilmesi hususunda bir denemeden ibarettir.

II

Kalıntının duvar tekniği, plânı ve ekleri

1. Malzeme ve teknik :

İncelediğimiz yapı kalıntısı, denizden 110 metre kadar kuzeyde, batı-doğu istikametinde uzanan bir kilisenin son izlerinden ibarettir. Doğu ucunda bulunan üç apsis, ve batı tarafındaki narteks bunun bir Bizans kilisesi olduğunda hiçbir şüphe bulunmadığını gösterir (Res. 47). Bu kilisenin sadece batı kısmında bazı duvar parçaları, eski toprak kotundan yukarıya aittir. Bunların yükseklikleri ortalama 0m 50-0 m 60 cm kadardır. Buluntu plânında çift taramalı, koyu renk olarak işaretlediğimiz bu parçaların dışında yapıdan sadece temeller kalmıştır. Bu temel inşaatında taş ve bağlantı olarak harç kullanılmıştır. Yalnız taşların değişik bir özelliği, gayet ince plâkalar halinde kesilmiş olmalarıdır. Üst inşaat, kalan parçalardan anlaşıldığı kadarı ile tuğladandır. Yukarılarda, belli başlı Bizans yapılarında rastlandığı gibi, taş-tuğla karışımı bir tekniğin mevcut olup olmadığını kesin bir şekilde ortaya koymağa artık imkân kalmamıştır. Kullanılan tuğlalar 0 m 32-0 m 35 uzunluğunda kenarlara sahip olup, kalınlıkları 0 m 03-0 m 05 arasında değişmektedir. Bu tuğlalar aralarında 0 m 055 - 0m 06 kalınlığında bir harç tabakası ile bağlanmıştır¹³. Duvar ve temel kalıntılarındaki tuğlalarda

13. Bizans duvar tekniğinde tuğla ve harç kalınlığı nisbetleri ile tarihleme denemeleri yapılmak istenmiştir, kşl. A. M. Schneider, *Bemerkungen zur byzantinischen Mauertechnik*, şu eserde : *Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archaeologie der Stadt*, Berlin 1936 (tıpkıbasımı: Amsterdam 1967) s. 13-14. Ancak bu deneme ilk yazıldığından bu yana kesinlik ka-

herhangi bir damga görülmemektedir. Fakat temizlik sırasında toprağın içinden çıkan çeşitli kiremit, çanak, mermer süsleme vs. parçaları arasında bir tuğla kırığında $\frac{+KOC}{TA}$ şeklinde bir damga ile karşılaşmıştır. Bu ve bunun gibi damgalı tuğlalar İstanbul'da çok sayıda çeşitli yerlerde bulunmakta, fakat bunlar tarihleyme faydalı ipucu verememektedir¹⁴. Zaten toprak arasında ortaya çıkan bu tek damgalı tuğla parçasının¹⁵, bina ile yakın bir ilgisi olabileceğine de ihtimal vermek zordur. Bu bakımdan bir yüzünde damga olan bu tuğla kalıntının tarihlendirilmesi bakımından fazla bir öneme sahip değildir.

2. Binanın plânı :

a. Narteks :

Narteks'in dışında, yapının batı tarafında açılan dar bir tranşe, kilisenin dışındaki orijinal toprak kotunu vermiştir. Burada toprağın üstünün yassı levhalar halinde kesilmiş, iri ve eşit ölçülerde olmayan taşlarla kaplı olduğu görülmektedir. Böylece kilisenin batı tarafındaki ölçüleri bilinmeyen avlusunun taş levhalarla kaldırılmış olduğu anlaşılıyor (Res. 13). Yapıya batı tarafında 2 m 10 açıklığında bir kapıdan giriliyordu. Bu batı cephesinde dışarıya 0 m 65 ölçüsünde taşan payelerin bitişik oldukları da an-

zınmış değildir. İznik'de Koimesis kilisesinin 8. yüzyıla ait kısımlarında tuğla kalınlığı 3,5 cm harç kalınlığı ise 5-7 cm olarak tesbit olunmuştur. Bu ölçüler hemen hemen Tuzla kilisesi malzemesi nisbetlerine uymaktadır. Fakat bunun arkasından ve belki de onunla girift bir şekilde değişik bir teknik belirmiştir ki 11. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Bu teknikde tuğla ve harç kalınlıkları eşit olmakla beraber, harcın dışyüzü meyillidir. Tuzla kilisesinde duvarlardan çok az kalıntı olduğundan böyle bir tekniğin burada mevcut olup olmadığını anlamağa imkân yoktu.

14. Tuğla damgaları hakkında toplu bibliyografya için bk. C. A. Mango, *Byzantine Brick Stamps*, «*American Journal of Archaeology*» LIV, 1 (1950) s. 19-27. Damgalar İstanbul'da ve Anadolu tarafındaki çevresindeki tuğlalarda bol sayıda bulunmuş fakat Anadolu'da çok az, Yunanistan'da ise hiç yoktur.

15. Bu tuğla damgasının benzerleri için bk. R. Demangel ve E. Mamboury, *Le Quartier des Manganes et la première Région de Constantinople*, Paris 1939, s. 16, res. 17. s. 29, res. 31, s. 81, res. 88, s. 84, res. 92; *The Great Palace of the Byzantine Emperors I*, London 1947, lev. 14, res. 83 a/45; *The Great Palace of the Byzantine Emperors II*, London 1958, s. 107, res. 21 (4), açıklaması s. 108 de.

laşılmaktadır (Res. 12). Batı cephesindeki esas girişten başka, narteksin iki yan duvarında da birer kapı açılmıştı (Res. 15). Kapı olduklarında hiçbir şüpheye yer verilemeyecek durumda olan bu menfezlerin mermer eşikleri, hatta dış kenarlarını çerçeveleyen kapı silmelerinin parçaları henüz yerinde (*in situ*) durmaktadır. Narteks 3 m 35 derinliğinde ve 11 m kadar enindedir. Duvarların 1 m 20 kadar olan kalınlıkları da buna eklenecek olursa yapının toplam genişliği iki yan cepheler arasında 13 m 40 kadar olmakta bu genişlik doğuda 14 m. yi hatta paye çıkıntıları ile 15 m. yi bulmaktadır. Narteksin tabanının renkli mermer bir süslemeye sahip bulunduğu da kalan izlerden anlaşılmaktadır. Bu süslemeden ileride ayrıca bahsedilecektir. Narteks herhalde üç kapıdan esas mekâna geçit veriyordu. Bunlardan güney yani sağdaki, bu kısımda duvarlar biraz kalabildiğinden, açıkca belli olmaktadır. Halbuki ortadaki esas giriş ile soldaki yani kuzeydekenden, burada duvarlar temel tabakasına kadar indirilmiş olduğundan bugün artık hiçbir iz yoktur.

b. Naos :

Yapının üzerine kurulduğu arazi deniz seviyesine çok yakın olduğundan, altında bir mahzen veya *krypta* yapılamamış, sadece araları toprak dolu temeller üzerine binayı kurmak zorunda kalınmıştır. Yalnız temel kalıntıları halinde beliren naos kısmı, batı-doğu ekseninde uzanan dikdörtgen biçimli üç bölüm halindedir. Ortalama kalınlıkları 1 m 30 kadar olan bu dört kalın temel duvarının sınırladığı üç bölümden ortadaki, 4 m 10 - 4 m 30 kadar bir genişliğe sahiptir (Res. 9). Yanlardakiler ise 1 m 80 - 2 m kadar genişliktedir. Temel duvarları tam düzgün olmadıklarından bu ölçüler yer yer değişmektedir. Dolayısıyla narteks tarafındaki genişlik ile apsis tarafındaki arasında da 20 cm yi bulan bir fark vardır. Naos kısmının uzunluğu ise 10 m 70 - 11 m arasındadır. Orta bölümde, yan duvarlarda birer dış ile belirtildiğine göre, doğu ucunu 3 m kadar derinlikde bir bema kısmı devam ettiriyordu. Yanlardaki bölümler doğu uçlarında enine birer temel duvarı ile sona erdiklerine göre, bu temel duvarlarının üzerlerinde evvelce birer kapı eşliğinin bulunduğu kuvvetle ihtimal verilebilir. Bu Bizans kilisesinin naos kısmının temellerinin paralel duvarlar halinde oluşu üst mimarî hakkında yanlış bir tahmin yürütülmesine imkân vermektedir. Aşağıda daha etraflı surette belirtileceği gibi, üst yapının bir basilika gibi bir görünüşü olabileceği inandırıcı görünmekte, fakat temel ölçülerinin dikkatle kontrolü ve bazı nisbetlerin karşılaştırılması bu naos kısmı üst yapısı-

nın Bizans dinî mimarisindeki dört sütunlu kapalı Yunan haçı plânı esaslarına tamamen uygun düştüğünü göstermektedir¹⁶.

c. Prothesis, diakonikon ve apsisler :

Yan bölümlerden birer kapı ile geçilen birer prothesis ve diakonikon hörcesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Dar birer bema bölümleri olan bu höcreler doğu taraflarında yarım yuvarlak yan apsisler ile dışarı taşmaktadır (Res. 8). Bu çifte höcreden sağdaki yani güneydeki (*diakonikon*) iki yıl önceki toprak düzlemesi sırasında, dozerin kalıntının içine girebilmesi için hemen hemen tamamen tahrib edilmiştir. Buna karşılık toprak altında kalan soldaki yani kuzeydeki (*prothesis*) hiç değilse biçimini ve ana ölçülerini aksettirecek kadar kalabilmiştir. Ortadaki esas apsis içeriden oldukça derin (2 m 60) bir yarım yuvarlak halindedir. Dıştan ise gerek orta gerek yan küçük apsislerin dış taraflarının üçer yüzlü olduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin doğu tarafında duvarların aşağıda 0 m 25 - 0 m 30 ölçüsünde daha kalın olarak örüldüğü de ayrıca dikkati çeker.

Bu temel kalıntıları halinde bulduğumuz eski Bizans kilisesi, batı-doğu istikametinde bütün unsurları ile (narteks dışındaki payeler ve apsis temelindeki çıkıntı ile) 24 m 70 ölçüsünde bir uzunluğa sahip bulunmaktadır.

3. Yan ekler :

Narteksin batısındaki toprak kaldırılmadığından, burada ve binanın girişi dışında herhangi bir ek yapı olup olmadığını öğrenmek mümkün olmamıştır. Fakat, kilisenin iki yan cephesine de bitişik bir takım ek yapıların bulunduğu muhakkaktır. Bunların hepsinde de değişik malzeme ve duvar

16. İstanbul'da Atatürk Bulvarı kenarında iken, 1942/43 de yıktırılan Sekbanbaşı İbrahim Ağa mescidi adıyla bilinen Bizans kilisesi arsasında 1954/1955 de apartmanlar yapılırken, bu eski yapının temelleri de kazılmıştır. Burada da bu eski Bizans kilisesinin temel yapısının paralel duvarlar halinde olduğu görülmüştür, kşl. Semavi Eyice, *Sekbanbaşı İbrahim Ağa mescidi ve İstanbul'un tarihî topoğrafyası hakkında bir not*, «*Fatih ve İstanbul Dergisi*» II, sayı 7-12 (1954) s. 139-167, bilhassa s. 141 ve res. 9. Çok meyilli bir arazide inşa edildiğinden altında bir mahzen yapılması zarureti doğan Pantepoptes manastırı kilisesi (Eski İmaret camii)'nin de altında uzun duvarlar halinde ayrılmış temel inşaattı bir mahzeni vardır. Üstündeki esas yapı ise, Tuzla'daki kilise gibi, dört sütunlu yunanhaçı biçimindedir, kşl. Ph. Forchheimer ve J. Strzygowski, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, Wien 1893, s. 107, no. 34.

teknîğinin kullanılmış olması, bu eklerin daha geç bir devirde hatta belki de bir kaç devirde yapıldıklarının delilidir. Narteksin güneye açılan yan kapısı önünde 0 m 55 x 0 m 55 ölçüsünde kare tuğlalar döşenmiştir (Res 14). Burada esas binaya bitişik ve güneye doğru uzanan duvarlardan belirli bir plân çıkmamaktadır. Ancak narteks yan kapısının hemen yanındaki duvarın dibinde devşirme malzeme olarak bir mermer korkuluk payesinin yatık şekilde kullanılmış olması¹⁷, bu ek kanatların esas bina önemini kaybettiğinden sonra yapıldıklarını belli eder. Yalnız en güneydeki iki tarafı çıkıntılı 4 m kadar uzunluğundaki kalın duvar parçasının (plânda noktalı ve meyilli düz çizgili olarak taranmıştır) daha eski olduğu anlaşılmakta ise de görevi aydınlanmamaktadır. Belki incelediğimiz kilisenin güney tarafında bitişik olarak ikinci bir bina veya kilise veyahut şapel vardı. Burada toprak çok derine incek surette düzlenmiş olduğundan, bu hususu açıklığa kavuşturmak imkânı artık kalmamıştır. Kilisenin yine güney cephesinin daha ileride diakonikon'a yakın bir bölümünde iki paye arası duvarla kapatılarak ve satırları su geçirmez horasan harcı ile sıvanarak küçük bir su haznesi haline getirilmiştir.

Kilisenin kuzey cephesinde de dikey olarak paralel iki duvar bitişmektedir. Bunlar kapalı bir mekân teşkil etmektedir. Prothesis dışındaki paye ile bu ek duvarın arasında bir mezar höcresi meydana getirilmiş, narteks dışındaki payenin dibine de güney tarafda da olduğu gibi, mermerden bir korkuluk payesi malzeme olarak kullanılmak üzere yatırılmıştır. Kuzey tarafda yamacın toprak yığını içerilerine doğru kazıya belki devam edilse daha bazı kalıntıların meydana çıkabileceğine ihtimal verilebilir.

III

Mimarî parça buluntuları

Kalıntının çevresinde 1972 sonbaharında pek çok mermer mimarî unsurlar şuraya buraya atılmış vaziyette görülmekte idi. Bunlardan bazılarının, incelediğimiz yapıdan çıkarılmış olduklarını kesinlikle söylemek mümkündür. Bu parçalar hakkında şöyle bir katalog düzenleyebiliriz :

17. Böyle korkuluk payeleri için kşl. Ivanka Nikolajeviç-Stojkoviç, *La décoration architecturale sculptée de l'époque Bas-Romaine en Macédoine, en Serbie et au Monténégro*, Beograd 1957, res. 143-148.

A. Fabrika müdüriyet binası önündeki parçalar :

1. Sütun başlığı (Res. 17) :

Bizans-Ion tipinde olan bu başlığın *imposte* kısmının iki yüzü kabartma birer haç ile süslenmiştir. Başlık hayli kaba bir işçilik ile işlenmiştir. Bir yüzünde *imposte*'un üst kenarı eksiktir. Bu başlığın (üst satıhta ölçüleri : 0 m 56 x 0 m 75) kilisenin içindeki dört sütundan birine ait olabileceğine ihtimal verilebilir.

2. Sütun gövdesi :

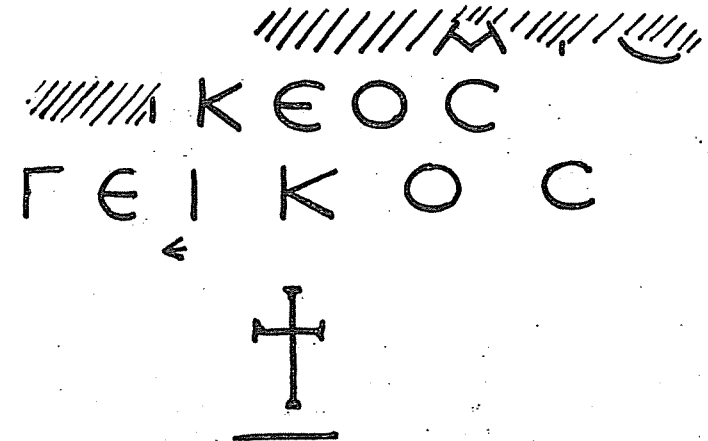
Bu başlık ile beraber 2 m 67 boyunda bir sütun gövdesi de bulunmaktadır. Damarlı bir mermerden yontularak işlenmiştir. Kilisenin dört sütunundan biri olabilir.

3. Sütun kaidesi :

Aynı yerde yine mermerden bir de kaide vardır. Alt tablası 0 m 68 x 0 m 68 ölçüsünde olan bu kaidenin yuvarlak kısmının çapı altta 0 m 58 üstte ise 0 m 50 dir.

4. Yuvarlak yalak (Res. 16) :

Yine müdüriyet önünde, 0 m 45 çapında ve 0 m 60 yüksekliğinde yuvarlak bir taş vardır. Bunun içi bir yalak teşkil edecek surette oyulmuştur. Bu gövde parçasının geç bir devirde yalak (veya dibek) haline getirildiğine ihtimal verilebilir. Çünkü gövdenin dış yüzündeki bir kitabe, taş tam üzerinden kesildiğinden hem eksik hem de tersdir. Kötü bir yazıyla yazılmış olan kitabede şu harfler seçilebilmektedir :

B. Kilisenin güneyindeki düzlükde bulunan parça :

5. Kavisli bir kornij parçası (Res. 22) :

Mermerden işlenmiş olan bu blokun uzunluğu 1 m. 80 ölçüsünü bulmakta, en dar kısmı altta 0 m 45, üstte ise 0 m 52 dir. Dışarıya cephe veren 0 m 18 genişliğindeki ve öne meyilli yüzü, bunun bir kornij parçası olduğunda hiç şüphe bırakmamaktadır. Çıkıntılı ve meyilli şerid üzerinde kabartma bir tezyinat işlenmiştir. Bu süsleme alternatif olarak sıralanan ok şeklindeki çubuklar ile kemerli, dil biçiminde bir motifden (*godron*) meydana gelmiştir¹⁸. Bu hayli büyük mermer blokunun kilisenin iç mimarisine ait olduğu ve çok kuvvetli bir ihtimal ile apsis kavsinin kornijinin bir parçasını teşkil ettiği tahmin edilebilir. Dikkate değer bir başka husus da, bu parçadaki kabartma motifin diğer bazı mimarî parçalar üzerinde rastlanmasındır. Böylece kilisenin içinde, korniş hizasında aynı motifden meydana gelen bir süslemenin çepeçevre dolışığı anlaşılmaktadır.

C. Deniz tarafındaki yığın halinde parçalar (Res. 25) :

6. Sütun kaidesi (Res. 33) :

Mermerden güzel işlenmiş bir kaide. En altta kare tablası 0 m. 72 ölçüsünde. Yüksekliği 0 m 30 olan bu başlığın en üst sathının çapı 0 m 58 dir. Bir İlkçağ yapısından buraya getirilerek, devşirme malzeme olarak tekrar kullanıldığına ihtimal verilebilir. Çünkü üslûp ve işçilik bakımından bir Bizans eseri olmaktan fazla İlkçağ eseri tesirini bırakmaktadır.

7. Paye kaidesi (Res. 34) :

Aynı yığının içinde güzel bir paye kaidesi görülmektedir. Yine mermerden olan bu kaide altta 0 m 80 x 0 m 35 ölçüsünde olup 0 m 39 yüksekliğindedir. İki yanında korkuluk levhalarının yerleştirilmesi için yuvalar açılmış, üst sathında da payenin bağlanması için bir kenet çukuru oyulmuştur. Bu parçanın, kilisede yan cephelerdeki üçüz açıklıkları ayıran dar yüz-

18. Aynı motife başka yerlerde de rastlanır, meselâ Yugoslavya'da Palikura'da sütun başlığı haline getirilmiş bir korniş parçasında böyle diller halinde bir süsleme görülür, kşl. I. Nikolajeviç-Stojkoviç, *yuk. adı gç. esr.* res. 139; İstanbul'da Marmara surlarının 906 tarihli bir kulesi yanındaki kapıda da böyle dilimler ve oklar ile süslü bir lento vardır, kşl. R. Demangel - E. Mamboury, *not 15 deki yerde*, s. 72, resim s. 75 de res. 79.

lü ve derinliği nisbeten fazla olan dikdörtgen seksiyonlu payelere kaide olarak kullanılmış olabileceği düşünülür.

8-10. Saçak silmeleri (*Entablement*'lar) (Res. 29, 32) :

Kalıntı ile deniz arasında ve fabrika sınırının dışındaki araziye yığılan parçalar arasında üç *entablement* görülmektedir. Bunlar kare biçimde olup, alt ölçüleri 0 m 77 x 0 m 77, üst sath ölçüleri ise 1 m 17 x 1 m 17 dir. Yüksekliği 0 m 31 olan bu parçaların meyilli dış sathlarında, yukarıda bahsi geçmiş olan kabartma süsleme sıralanır. Bunlar alternatif olarak düzenlenmiş oklardan ve kemerli dilimlerden ibarettir. Böylece bu parçaların hepsinin aynı yapının unsurları oldukları kolayca anlaşılmaktadır. Ancak bu parçalara kilise içinde bir yer tayin etmek daha zordur. Akla ilk gelen ihtimal, bunların sütun başlıklarının üstlerine yerleştirilmiş olmalarıdır. Böylece bu taşlar bir *imposte* veya üzenge taşı görevi görmüş olabilirler. İkinci bir ihtimal de bunların bema, prothesis ve diakonikon köşelerinde, orta nef ve yan kapılar arasındaki büyük taşıyıcı kitlelere başlık veya kornij olarak kullanılmış olmasıdır. Ancak bu taşların dört yüzleri de işlenmiş olduğundan bu ikinci ihtimal biraz zayıftır. Her ne kadar bema ile yan höc-reler arasında kapılar olduğuna göre, bu elemanların dört tarafları da açık kalabilirse de, batıda narteks duvarında durum aynı değildir.

11. Kornij parçası (Res. 26) :

Aynı yığın arasında bir de kornij parçası görülmektedir. Bunun özelliği şudur ki, dış yüzünde diğer parçalardaki gibi kemerli dilimler ile ok şeklinde dikey çubuklar olmakla beraber, burada kemerli dilimlerin içlerinde de bazı kabartma süsler bulunmaktadır. Diğer taraftan bu kornijdeki taş işçiliği, kalite bakımından ötekiler ile kıyaslanamayacak derecede kaba ve dikkatsizdir. Böylece bu kilisedeki mimarî taş işlerinin tek elden çıkmadıkları ve farklı kabiliyette ustalar tarafından ayrı ayrı yapıldıkları anlaşılmaktadır.

D. Kalıntının batısındaki parçalar (Res. 24) :

12 ve 13. Kapı söveleri ve lentosu (Res. 27, 30) :

Kilise kalıntısının batısında ve deniz ile olan aradaki arazide dağınık halde bazı mermer parçalar daha bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını belirli bir unsur olarak teşhise imkân yoktur. Sadece en önemli olarak iyi ka-

liteli bir mermerden işlenmiş iki parçaya burada işaret etmek yerinde olacaktır. Bunlardan birincisi 1 m 88 uzunluğunda ve 20 cm yüksekliğinde bir kapı lentosudur¹⁹. Muntazam işlenmiş profilleri ile Bizans mimarisinin bu çeşit mimarî plastikteki benzerlerinin yeni bir misalini teşkil eder. Dağınık parçalar arasında kapıların aynı şekilde profillenmiş yan dikmeleri de tamam veya kırık parçalar halinde görülmektedir.

14. Eşik (Res. 28) :

Çalılar arasındaki dağınık parçalar arasında 1m 61 x 0 m 84 ölçüsünde bir de kapı eşiğine rastlanmıştır. Bunun da narteks'den naos'a veya prothesis ve diakonikon höcrelerine geçit veren kapılardan birine ait olduğunu tahmin etmek mümkündür.

Muhakkak ki daha birçok mimarî parçalar başka yerlere götürülmüş, inşaatın içinde kullanılmış veya fabrikanın önünde deniz doldurulduğunda²⁰, buradaki dolgu toprağın içine sürüklenmiştir. Yeteri kadar sütun başlığı, sütun gövdesi ve kaidesinin bulunmaması, kornijlerin binanın ölçülerini karşılamayacak derecede az oluşu, pek çok mimarî parçanın kaybolduğunu gösterir. Tuzla'daki çalışmalarımız sırasında, 1972 yılı sonbaharında, kıyıya paralel uzanan caddenin doğu ucunda eski bir evin yıkılmış ve taşlarının cadde kenarına istiflenmiş olduğunu görmüş, bu taşlar arasında bir sütun başlığı bilhassa dikkatimizi çekmişti (Res. 6). Bu başlık incelediğimiz kilise etrafında karşılaştığımız kornijlerin motiflerini tekrarlayan bir kabartma süsleme ile kaplı idi²¹. Bu büyük benzerlik karşısında akla gelen ilk ihtimal bu başlığın çok eski bir tarihte, kiliseden getirilmiş olmasıdır. Fakat

19. Bu herhalde kilisenin esas girişinin çerçeve parçaları olmalıdır.
20. Oldukça erken bir devre ait olarak tarihlendirilen ve çok üstün kaliteli bir Bizans-İon başlığının yan cephelerinde de dilimler işlenmiştir, kşl. R. Demangel - E. Mamboury, *not 15 deki yerde*, s. 94, resmi, s. 108 de res. 126. Böyle üzerinde yuvarlak uçlu diller (*godron*) ve aralarında mızrak uçlu çubuklar olan bir kabartma süslemeye sahip başlıklardan bir misal de İstanbul'un yine Anadolu yakası banliyösünde Bağdat caddesi kenarında Şaşkınbakkal semtinde bulunmuştur. Yerinde bir sinema binası yapılan bir Bizans devri kalıntısına ait olan bu başlık, İstanbul Arkeoloji Müzesine getirilmiştir. Tuzla'dakiler ile arasındaki çok yakın benzerlik bu mimarî plastik eserlerinin hep aynı taşçı atölyesinden çıkmış olabilecekleri ihtimalini akla getirmektedir.
21. Fabrikanın önünde denize doğru hayli çıkan bir rıhtım vardır. Bunun içi toprak doldurulmuştur.

bu hususta kesin bir şey de söylenemeyeceği tabiidir. Yine dış yüzleri kemerli diller (*godron*) ve oklar ile süslü dikdörtgen seksiyonlu bir başlık da, Tuzla'daki bir villanın bahçesinde. İncelediğimiz kilisenin mimarî parçalarının süslemesi ile bunun arasındaki benzerlik o kadar büyüktür ki, bunun da oradan getirilmiş olduğu ihtimali akla gelir. Hatta bu uzunlamasına başlığın, yan cephelerdeki açıklığı ayıran pâyelerden birinin başlığı olabileceği düşünülebilir (Res. 35). Nitekim kalıntının yanında bu pâyelere ait olması muhtemel bir de kaide (bk. yukarıda no. 7) tesbit etmiştik.

IV

İç süsleme ve ufak buluntular

1. İç süsleme unsurları

Kilisenin içindeki moloz ve toprak temizlenirken rastlanan pek çok sayıdaki renkli çam mozaik tanesi, binanın tonoz, kemer ve kubbesinde mozaikler bulunduğunu isbatlamaktadır. Diğer taraftan, yine temizlenen toprak arasında bulunan pek çok sayıdaki mermerden dandanlı kenar çubuğu (Res. 23), bu yapının iç duvar satırlarında mermer kaplama levhaları bulunduğunu ve bu dandanlı çubukların onların kenarlarını çerçevelemekte kullanıldığını göstermektedir. Böylece bu Bizans kilisesinin iç satırlarının zengin bir şekilde süslenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca binanın bütün döşemesinin de renkli mermer bir mozaik tezyinatla kaplanmıştı. Dozerle naos kısmının toprağı ve molozu sürüklendiğinde buradaki bütün mozaikler de ortadan kalkmış, sadece bazı geometrik şekillerde kesilmiş renkli parçalar molozun arasında kalabilmiştir. Bunların içinde kavisli bir parçaya da rastlanması, yuvarlak geçmeli ve düğümlü tipde yani *entrelac*'lı bir döşeme bezemesinin burada kullanılmış olduğunu belli eder. Naos kısmında döşemenin altındaki ana toprak meydana çıktığından artık buradaki süslemenin program ve sistemini anlayabilme imkânı ortadan kalkmıştır. Fakat fabrika arazisinin beton direkli tel çitin tam altında kalan narteks kısmının kötü daha yüksek olduğundan ve dozer burada pek tahribat yapamadığından döşeme tamamen olmasa da bir dereceye kadar kalabilmiştir. Narteks kısmında döşeme süslemesi tamamen simetrik bir düzene göre yerleştirilmiştir. Tam ortada giriş olduğu yerde büyük bir daire bulunmaktadır (Res. 42). Bunun iki yanında birbirinden farklı ölçülerde dikdörtgen biçimli panolar yer

almakta, bu panolar zengin motifli renkli taşlardan meydana getirilmiş çerçeveler ile sınırlanmaktadır (Res. 38-41). Bu çerçevelerin ortasında bulunması gereken düz plâkalar halindeki taşlar kaybolmuş, en sağdaki çerçevenin içinde buraya küçük tuğlalar kaplanmıştır. Bu durum, daha kullanıldığı devirde yapının büyük ölçüde harap olduğunu ve döşemesindeki mozaiklerin boşluklarının gelişi güzel malzeme ile kapatıldıklarını ortaya koyar. Narteksin doğu-güney köşesinde süpürgelik veya sıvadibi gibi dikine duvara yapıştırılmış mermer levha parçaları da, evvelce iç duvarların yüzlerini süsleyen mermer kaplamanın son kalıntılarıdır.

2. Bazı ufak buluntular :

Temizlik sırasında çeşitli duvar süslemesi parçaları, döşeme mozaiklerine ait unsurlar ile birlikte bazı başka parçalar da çıkmıştır. Burada bunlardan üç tanesinden kısaca bahsetmeği doğru buluyoruz :

a. Korkuluk levhası parçaları (Res. 19) :

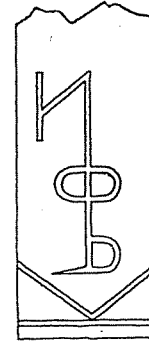
Narteks kısmındaki toprak kaldırılırken, iki ayrı parça halinde bir korkuluk levhası bulunmuştur. Üzerinde devrini tesbite yarayacak hiçbir motif bulunmayan bu levha sadece kabartma çizgiler (*moulures*) ile süslenmiştir.

b. Kakma süslemeli, kitabeli levha parçası (Res. 20) :

Moloz arasında küçük bir levha kırığı bulunmuştur. Bu 0 m 17 boyunda ve 0 m 12 genişliğindeki levha parçasında kabartma bir motifin altından bir yarım palmet çıkmıştır. Tamamlarının ne olduğu anlaşılabilen motifin ortalarındaki küçük satırlar muntazam oyulmuş ve buraların düzlenmeden bırakılmış olmasından, bu kısımların renkli taşlardan dolgulara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca bir de yuvarlak boşluk vardır. Burada da evvelce başka renkte bir kakmanın bulunduğu tahmin edilebilir. Palmetin yukarısında *N A M I* şeklinde bir yazı kazılmıştır.

c. Dam kiremitleri (Res. 21) :

Yapının içinde yapılan temizlik sırasında alaturka denilen tipde dam kiremitlerine de rastlanmıştır. Ölçüleri değişik olan bu kiremitlerin bazıları 0 m 30 uzunluğunda ve 0 m 12 genişliğindedir. Kalınlıkları 1 cm kadar

olup, ortaları 4,5 - 5 cm kadar bir yüksekliktedir. Bu kiremitlerin bazılarının sırtlarında kabartma olarak bazı işaretler dikkati çeker. Belki birer monogram olan bu kabartmalarda başlıca iki ayrı şekil tesbit olunabilmektedir. Bizans mimarisinin az rastlanan bir unsuru olan dam kiremitlerinin böyle monogramlılarının daha da az olduklarını sanıyoruz. Bu şekillerden birini çözümlenmek zor ise de diğerinde grekçenin N Φ B harflerinden meydana gelen bir monogramın mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

V

Kalıntının restitüsyonu

Bu Bizans kilisesi yıkıntısının temel izleri ilk bakışta üst yapının bir basilika olabileceğini hatıra getirmektedir. Batı-doğu istikametinde birbirine paralel olarak uzanan duvarlar kalıntıyı gerçekten daha uzun göstermekte ve aynı zamanda ortadaki iki kalın duvar, uzunlamasına üç nefi ayıran iki sütun dizisine destek olacakmış hissini uyandırmaktadır. Fakat bu aldatıcıdır. Bütün köklü mimariler gibi, Bizans mimarisi de bir takım nisbet esaslarına dayanmaktadır. Bu noktadan hareket ederek, ortadaki iki kalın duvarın üstüne eşit aralıklar ile dört sütun kaidesini yerleştirince, dört kolu eşit kapalı yunanhaçı tipinde bir kilise plânının ortaya çıktığını gördük. Bu restitüsyonda en ufak bir hata olamayacağını da haçın dört kolunun eşit ölçülerde olması, köşelerde dört muntazam ara mekânın meydana gelmesi ve nihayet tam ortada muntazam bir karenin ortaya çıkması açıkça gösterir. Böylece Tuzla yakınındaki bu kilise, Bizans mimarisindeki kapalı yunanhaçı tipinin dört sütunlu şeklinin çok dengeli bir örneği olarak tamamlanabilir (Res. 46). Bu tip yapılarda daima olduğu gibi, haçın kollarının üstlerinin beşik tonozlar ile örtülü olduklarına ihtimal verilebilir. Gayet tabii olarak köşe mekânlarının örtü şekillerini tahmine imkân yoktur. Biz plânımızda buraları çapraz tonozlar ile örtmeği tercih ettik. Narteks kısmında da fazla iddialı olmamak için üç çapraz tonoz işaretledik. Burada orta bölümün üstünde kubbe veya kubbeli tonoz da olabilirdi. Restitüsyon plânımızda yan cephelerde ikişer paye ile ayrılan üçüz açıklıklar göstermeği de doğru bulduk. Evvelce işaret ettiğimiz gibi, arkadaki arsada bulunan dikdört-

gen plânlı bir paye kaidesinin bu payelerden birine ait olduğunu sanıyoruz. Bu kaidedeki paralel çizgilerin, duvarların alt kısımlarında ve mermer taş kaplamasının altında boydan boya dolaşan süpürgelik (veya sıvadibi) taşlarının devamını teşkil ettiği açıktır. Böylece Tuzla kilisesi Orta Bizans devri mimarisinin dört sütunlu yunanhaçı tipinin eksiksiz bir misali olarak kabul edilebilir. Haçın doğu tarafındaki kolu ile apsis yarım yuvarlağı arasında oldukça derin bir bema bölümünün bulunması da, bu yapıyı Bizans sanatında İstanbul ekolünün tipik örneklerinden biri yapmaktadır.

VI

Sanat tarihindeki yeri ve tarihlendirme denemesi

1. Sanat tarihindeki yeri :

Tuzla kilisesi, Bizans sanatında prototipleri daha önceki devirde belirlemekle beraber Orta Bizans devri (842-1204) nde hâkim olan kapalı yunanhaçı tipinin bir misalidir²². Bu çeşit yapıların oldukça erken bir misalini evvelce Güney Anadolu'da Side'de bularak tanıtmıştık²³. Bu tip İkonoklasma cereyanı sona erdikten sonra Bizans mimarisinde adeta inanılmaz bir hakimiyet kurmuş ve bu, bütün Orta Bizans devri boyunca devam etmiştir. İstanbul içinde de bu tipin büyük ölçüde temsilcileri ile karşılaşılır. Onuncu yüzyıl başlarına ait Myralaion manastırı kilisesi olan Bodrum veya Mesih Paşa camii²⁴, yine onuncu yüzyıl başlarında yapılan Lips manastırı kilisesi olan Fenarî İsa camininin kuzey kanadı, onbirinci yüzyıl sonlarında yapılan Pentepotes manastırı kilisesi olan Eski İmaret camii, onikinci yüzyıl içlerinde kurulduğu bilinen büyük Pantokrator manastırı kilisesinin kuzey ve güney kanadları, nihayet yapıma tarihleri ve eski adları bilinmeyen Vefakilise veya Molla Gürani camii ile Hıramî Ahmed Paşa mescidi bu tipin İstanbul'daki başlıca misalleridir. Aynı tip Bizans İmparatorluğunun yayıldığı hatta medeniyet bakımından tesirini gösterdiği her yerde tatbik edilmiş

22. Semavi Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, İstanbul 1963, s. 81 vd.

23. Semavi Eyice, *L'église cruciforme byzantine de Sidé en Pamphylie, son importance au point de vue de l'histoire de l'art byzantin*, «Anatolia» III (1958) s. 35-42, lev. XIII-XV; kşl. F.W. Deichmann'ın tahlil yazısı, «Byzantinische Zeitschrift» LII (1959) s. 209-210.

24. İstanbul'daki bu örnekler çok tanınmış olduklarından haklarında ayrıca bibliyografya referansı verilmesine lüzum görülmemiştir.

ve bu plâna ve esaslara göre pek çok bina yapılmıştır. Aynı plânın Tuzla'ya yakın iki ayrı yerde benzerleri ile karşılaşıldığına da burada işaret etmek yerinde olacaktır. Bunlardan bir tanesi Birinci Dünya Savaşı içlerinde Süreyya Paşa çiftliği (şimdi İşçi Sigortaları Hastanesi) arazisi içinde bulunmuş ve hakkında etraflı araştırmalar yayınlanmıştır²⁵. İkincisi ise 1963. de İstanbul-Ankara asfaltı ile Kartal-Yakacık yolunun kavşağında, benzin istasyonunun kuzeyindeki tarlanın içinde meydana çıkarılmıştır²⁶. Bu sonuncuda da, Tuzla'da olduğu gibi zengin bir döşeme süslemesinin kalıntıları bulunmuştu. Nihayet aynı tipde bir başka kiliseyi de İznik'de bularak evvelce yayınlamıştık²⁷. Bazılarınca bu yapı, Laskaris'ler sülâlesinden II. Theodoros (1254-1258)'un yaptırdığı bilinen Hagios Tryphon kilisesi olarak teşhis edilmiştir²⁸.

Tuzla körfezi kıyısındaki bu Bizans kilisesi harabesi aynı tipin İstanbul-İznik arasında tesbit edilen başlıca misalleri arasında en büyüklerinden biri olmaktadır. Bu hususta bir fikir vermek için, narteks, apsis ve duvarlardaki paye çıkıntıları da içine alınmak üzere kaba ölçüleri ile başlıca misaller bir cedvel halinde aşağıda sıralanmıştır :

25. K. Lehmann-Hartleben, *Archaeologisch-epigraphisches aus Konstantinopel und Umgebung*, «Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher» III (Berlin 1922) s. 107-110; ve bilhassa N. Brounoff, *Une église monastique aux environs de Chalcedoine*, «Echos d'Orient» XXVII (1927) s. 33-56.
26. Semavi Eyice, *Two mosaic pavements from Bithynia*, «Dumbarton Oaks Papers» XVII (1963) s. 378, res. 16; Nezih Fıratlı, *Müze dışı arkeolojik faaliyet ve buluntulara dair haberler: 4— Yakacık ile Kartal arasında bulunan kilise kalıntısı*, «İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı» XI-XII (1964) s. 107 ve lev. XXXIX; Semavi Eyice, *Monuments byzantins anatoliens inédits ou peu-connus*, «Corsi di Cultura ravennate e bizantina» XVIII (Faenza 1971), s. 311-312.
27. Semavi Eyice, *İznik'de bir Bizans kilisesi*, «Belleten» XIII, sayı 49 (1949) s. 37-51, lev. XVI-XXI.
28. I. Papadopoulos, *O en Nikaia tes Bithynias naos tou Hagiou Tryphonos*, «Epeteris tes Hetaireias Byzantinon Spoudon» XXII (1952) s. 110-113. İznik'de Yenişehir yolu kenarında ve surların içindeki bölgede başka bir kilise daha bulunduktan sonra bu teşhis biraz şüpheli bir duruma girmiş bulunmaktadır, bu yeni kilise hakkında bk. Semavi Eyice, *Monuments byzantins inédits ou peu-connus*, «Corsi di Cultura ravennate e bizantina» XVIII (1971) s. 314-315, ve res. 2. Bu eser hakkında ayrıca bir yazı yayınlayacağız.

	uzunluk	genişlik
Ahmed Paşa mescidi	16 m	10 m
Bodrum camii	17 m	11 m
Yakacak kilisesi	17 m	10 m 60
Vefa Kilise camii	18 m	11 m
Süreyya Paşa çif. kil.	19 m	10 m 50
İznik kilisesi	21 m 50	12 m
Fenarî İsa (kuzey)	22 m	11 m 50
Eski İmaret camii	22 m	13 m
Tuzla kilisesi	24 m 70	15 m
Zeyrek (kuzey)	29 m 50	16 m 70
Zeyrek (güney)	33 m	19 m 20

İncelediğimiz kilise kalıntısında döşeme mozaiklerinden sadece bazı parçalar narteks kısmında görülmektedir. Esas önemli olan naos'un döşemesinden hiç bir iz kalmamıştır. Ancak döküntü parçalar arasında rastlanan bir kavisli mermer segmanı burada *entrelac*'lı (yuvarlak geçmeli ve düğümlü) tipde yer mozaığının mevcut olduğunu isbatlamaktadır. Bu çeşit döşeme süslemesinin ise 10. yüzyıldan itibaren Bizans sanatında kullanıldığı bilinir. Burada bulunan mimarî plastik parçaları da taş işçiliği bakımından ilgi çekici görünüyorlar. Bunlarda hep aynı motif tekrarlanmakta ve bu motif belki başlıklara da geçmektedir. Tuzla çevresinde karşılaşılan mimarî plastik işçilik ve motifleri bakımından hayli değişik bir karakter göstermekte ve bu özellik, bu kilise kalıntısındaki parçalarda da kendisini belli etmektedir.

2. Tarihendirme :

Tuzla yakınında Değirmenaltı mevkii civarında ve Boru fabrikası arazisinde meydana çıkarılan bu eski Bizans kilisesi kalıntısı, toplu yerleşme yerlerinin uzağında olduğuna göre kesinlikle söylenebilir ki bir manastır kilisesidir. Bu manastırın sahasının bugün bile çok yakın olan (100 metre kadar) kıydan demiryoluna doğru uzandığı tahmin edilebilir. Burada daha ne gibi tesislerin bulunduğunu ise bilmiyoruz. Kilisenin doğu tarafında toprak çok indirilerek düzlendiğinden artık bir şey çıkması ihtimali yoktur. Fakat kilise kalıntısının kuzey ve bilhassa batısında tabii halini korumuş olan toprak tabakası altında daha bazı bina izlerine rastlanması muhtemeldir. Fab-

rikanın bu istikamete genişleyeceği söylendiğine göre, herhalde bu işler yapılırken daha dikkatli olmak gerekecektir.

Kilisenin tarihlendirilmesine yarayacak unsurların başında plâni gelmektedir. Evvelce de işaret edildiği gibi, dört sütunlu kapalı yunanhaçı biçimindeki plân Bizans mimarisinde Orta Bizans devrinde yaygın bir hâl almıştır. Bu duruma göre bu plânın rahat ve gelişmiş bir şekline sahip olduğunu ölçülerinden çıkardığımız bu yapı da 9. yüzyılın ortalarından sonra yapılmış olmalıdır. Burada kullanıldığını bulunan parçalardan tesbit ettiğimiz, geometrik taşlardan ve *entrelac*'lı olarak yapılan döşeme süslemesinin de bu teknik ve şekli ile bilhassa bu devirde ve 10. yüzyıldan itibaren çok kullanıldığını evvelce bir yazımızda belirtmiştik²⁹. Şu halde gerek plân, gerek döşeme süslemesi hatta belki de duvar tekniği bu kiliseyi 9. yüzyıl ortasından sonraya ait olarak tarihlemeye imkân vermektedir. Manastır ve kilisesi 1203/04 de Dördüncü Haçlı seferi ordusunun Bizans'ı alarak, İmparatorluğu parçalaması sırasında harap olmuş ve hatta terkedilmiş olmalıdır. Şu halde bu yapının esası belki çevredeki daha eski bir binanın da parçalarını kullanmak suretiyle 9. yüzyılın ortası ile 12. yüzyıl arasında yapılmış olmalıdır. Apsisin dış mimarisinin çok cepheli olmayışı, sadece üç cepheli bir şekle sahip bulunması nisbeten erken bir tarihe işaret eder ki, 9 ve 10. yüzyıllar daha inandırıcı gibi görünmektedir. Bizans İmparatorluğu 1261 de ihya edildiğinde manastır ve kilisesi herhalde tekrar canlanmış ve bu sırada, kalıntılarda tesbit ettiğimiz tamirler ile ekler yapılmış olmalıdır. Fakat 13. yüzyılın ikinci yarısındaki bu canlanış pek uzun sürmemiş, 1329 veya 1330 da Osmanlı Beyliği ordusu Orhan Bey idaresinde, hemen buralarda Bizans ordusunu büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Pelekanon savaşı olarak adlandırılan bu çarpışmada, Bizans ordusu dağılarak, o çevredeki Philokrene, Niketiaton (veya Niketiates), Dakibyza ve Ritzion kalelerine sığınmıştır³⁰. Böylece bu bölge 1330 dan sonra artık emniyetini kaybederek terk olunmuş, tabiatın tahribine bırakılarak yavaş yavaş gömül-

29. Semavi Eyice, *Two mosaic pavements from Bithynia*, «Dumbarton Oaks Papers» XVII (1963) s. 373-383 ve 10 lev.

30. Bu yerler hakkında bir tarihî topografya denemesi vaktiyle W. Ramsay tarafından yapılmıştır, bk. W.M. Ramsay, *The Historical geography of Asia Minor*, London 1890, s. 184-185, burada Kalos Agros, Dakibyza, Niketiata, Dorkon, Philikorene, Ritzion, Pelakanon hakkında görüşler ortaya atılır; türkçesi için bk. *Anadolu'nun tarihi coğrafyası*, İstanbul 1961, s. 200-201. Bu yerler ve kaleler hakkında ayrıca bk. VI. Mirmiroğlu, *Orhan Bey ile Bizans İmparatoru III. Andronikos arasında Pelekanon muharebesi*,

müştür. Kilise yamacın dibinde bulunduğundan, erozyon harabenin örtülmesini kolaylaştırmıştır.

Bu kilisenin ait olduğu manastırın adını teşhis etmek pek mümkün olmayacaktır. Bu hususda sadece çok müphem bazı tahminler ileri sürülebilir. Bu kalıntıyı, kaynaklarda adları geçen Tuzla manastırlarından biri olarak teşhis etmek, dayanaksız bir hipotezden ileri gidemez. Bu vesile ile şuna da işaret edelim ki, İzmit körfezinin kuzey kıyısının tarihi topografyası ve kaynaklardaki yer adlarının kale ve manastırların teşhisi çok zor ve genellikle kaypaktır. Pelekanon savaşının yapıldığı yer, genellikle Bizans ordusunun İzmit körfezini denizden aşmak için toplandığı bir iskele başı mevkidir. Bir Hagios Georgios manastırına sahip olan ve Mesampelai yakınındaki Pelekanon'un adı 11. yüzyıl sonunda da geçmektedir³¹. Pelekanon Darıca ile Eskihisar arasında Manastır denilen yer olarak kabul edilmektedir, hatta Georgios manastırının kalıntıları olduğu sanılan bazı izlerin vaktiyle burada görüldüğü söylenmektedir. Dakibyza kalesi ise bugün, Gebze kıyısında bütün İzmit körfezinin en gösterişli ve en iyi korunmuş kalesi olan Eskihisar olarak teşhis olunmuştur^{31a}. Ritzion kalesinin yeri, Darıca adından burası olarak gösterilmektedir. Gerçekten *Ta Ritzion* ile *Darıca* adları arasında bir benzerlik vardır. Philokrene kalesi ise bunlara nazaran daha batıda idi. Bazıları onu, Yelkenkaya'nın iki kilometre kadar kuzeyinde, Ka-

«Belleten» XIII, sayı 50 (1949) s. 309-321, bilhassa s. 318-319 da not 20-23; Feridun Dirimtekin, *Pelekanon, Philokrini, Nikitiaton, Ritzion, Dakibyza, «Fatih ve İstanbul Dergisi»* II, sayı 7-12 (1954) s. 45-78. Pelekanon savaşı hakkında ayrıca bk. E. de Muralt, *Essai de chronographie byzantine* II, Petersburg 1871 (tıpkıbasım: Paris-Amsterdam 1965) s. 548. Bizans kaynaklarına göre 1329 ilkbaharı sonlarında veya yazı başlarında veya bazılarıca 1330 da yapılan bu çatışmada, Bizans ordusu İznik'i kurtarmağa gitmek niyeti ile yola çıkmıştı. İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul 1947, I, s. 17 de Pelekanon mevkiini Maltepe olarak gösterir, bunun belki Tavşancıl olabileceği hususunda da zayıf bir rivayet bulunduğuna işaret eder. Bu hususda dayanak Hammer'dir. J. von Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1835 (Hellert bask.) I, s. 131-135; türkçesi, *Osmanlı İmparatorluğu tarihi*, İstanbul 1972 (Zuhuri Danişman bask.) I, s. 122-127. Ayrıca kşl. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara 1961 (2. baskı) I, s. 119-120. Pelekanon = Maltepe teşhisi kanaatimizce tamamen yanlıştır. Çünkü Pelekanon'da bozguna uğrayan Bizans ordusunun bu takdirde İstanbul'a doğru değil, doğuya doğru dağılmış olmaları gerekir ki, mantıksızdır.

31. Anne Comnène, *Alexiade* (çev. ve yay. B. Leib) III, Paris 1945, s. 11.

31a. F. Dirimtekin, *Gebze, «T. Turing ve Ot. K. Bel.»* 263 (1963) 10-13.

leburnu denilen yerdeki harabe olarak kabul etmektedirler³². Fakat Janin kitabının haritasında buraya Niketiaton'u yerleştirmeyi, biraz teredditle tercih etmiştir³³. 1329/1330 savaşında Philokrene'nin oldukça önemli bir rolü olmuştur. Halbuki bugün harabeleri görülen kale yıkıntısı, fazla bir askerî değeri olmayan basit bir geçit kontrol kalesi veya karakoludur (Res. 44). Niketiaton veya bazılarının yazdıkları gibi Niketiates hakkında bir takım bilgiler olmakla beraber, bunun da yerini açık olarak gösterecek ipuçları yoktur. Kıyıda olması gereken bu kale, çok geç bir kaynağa göre (18. yüzyıl) de bir adanın, Hagios Andreas adasının karşısında bulunuyordu³⁴. Andreas adası genellikle olduğu gibi Tuzlanın öteki tarafındaki Ekrem Bey adası olarak kabul edilmeyip İncir adası olarak karşılandığında mesele yoktur. Bu ada Tuzla körfezinin önünde olduğuna göre, körfezin herhangi bir yerinde Niketiaton kalesi bulunabilir. Evvelce Meliopolos ve sonraları onu takip eden Janin, Üçburunlar yarımadasında Ağılalıtı denilen bir yerdeki

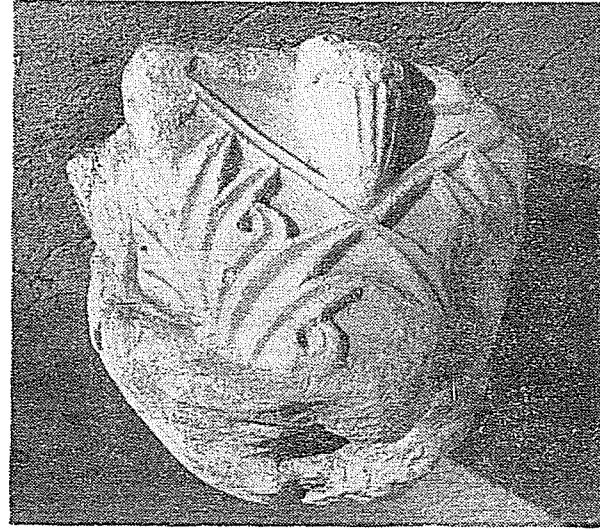
32. Bu kale yıkıntısının gerçekten Philokrene kalesi olabileceğine inanmak da biraz zordur. Çünkü burası 1329 savaşında önemli bir sığınak yeri teşkil edebilecek büyüklük ve sağlamlıkta değildir. Basit bir krokisi için bk. Dirimtekin, *adı geç. yazı*, s. 52-53. Mirmiroğlu, *adı geç. yazı*, s. 318, not 20 de Philokrene hakkındaki çok eski müşahedelerini belirtmektedir ki bunlar önemlidir. Birincisi yerin adı Philokrene'deki Krene kelimesi çeşme demektir ki, gerçekten de kalenin eteğinde iyi bir su kaynağı ve ayazma vardır. İkincisi Gebze ve Darıca'nın Türk halkının buraya ötedenberi Philokrene'den bozulmuş Filingir adını vermeleri hatta Tapu sicil kayıtlarında da bu adın kullanılmasıdır. Ancak ne var ki bütün bu deliller karşısında burasını Philokrene olarak kabul etmek lâzım gelmektedir.

33. Janin, *Constantinople byzantine*, sondaki haritalarda, harita XIV de Kaleburnu'nda yanında soru işareti ile Niketiates adını yazmıştır. Mirmiroğlu ile Dirimtekin burayı Philokrene olarak kabul ederler. Halbuki Janin, 1927 de basılan makalesinde uzun uzadıya Niketiates'den bahsetmişken, İstanbul ve çevresine dair bu kitabında bu yer adı hakkında herhangi bir açıklama yapmaktan kaçınmış ve onu tamamen unutmış görünmüştür. Zaten Janin evvelce Niketiates'i Üçburunlar çevresinde aramıştı. Bütün bu tereddütlü durum, onun Niketiates-Niketiaton hakkında açık ve belirli bir fikri olmadığını gösterir.

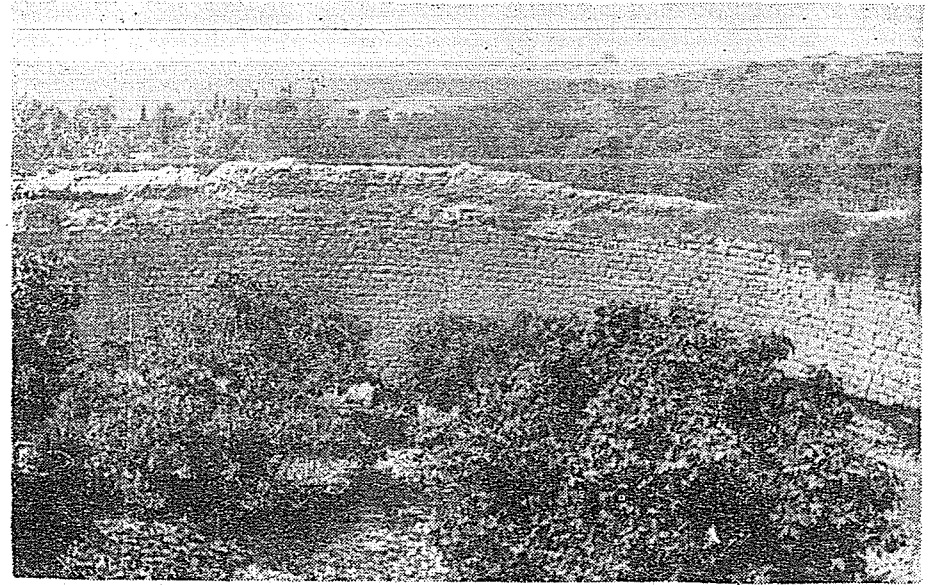
34. Osmanlı devrinde İstanbul patriği olan II. Paisios (1726-1733, 1740-1743 ve 1744-1748 ve 1751-1754 de dört defa Patrik oldu) un 1730 tarihli bir fermanı ile Tuzla berzahındaki Theotokos veya Panagia manastırının Kadıköyü metropolitinin elinden alınarak tamir ettirilmesi uygun görülmüştü. Bu vesile ile de Niketiaton mevkiinin karşısında Adreas adasının bulunduğu da bildirilmektedir. Bu kadar geç bir kaynağın verdiği bilginin sağlamlığına ne dereceye kadar inanılabilir?

bir Bizans kalıntısını Niketiaton manastırı yıkıntısı olarak kabul etmek istemişlerdir (Res. 45). Niketiaton bazı kaynaklara göre de Darkon ile Kalo Akron arasında bulunuyordu³⁵. Kalenin yeri o kadar önemli sayılmayabilir. Bu arada çok eskiden Gedeon tarafından ileri sürülen yazımımızın baş kısmında işaret ettiğimiz görüş de tekrar dikkate alınabilir. Ona göre, Niketiaton kalesi doğrudan doğruya Tuzla kasabasının yerindedir. Çok ufak bir kareköl kalesi olduğu tahmin edilen ve ancak 13. yüzyılın içlerinde ortaya çıkan bu tahkim edilmiş mevkiin adı, yakınında olan ve kuruluşu kaleye nazaran çok daha eski olan bir manastırdan geliyordu. Karadeniz'de Amasra yakınında Niketias'da doğan Hagios Sergios, 9. yüzyılın ikinci yarısında Niketiaton manastırını kurmuştu³⁶. Meryem (Panagia) e ithaf edilen bu manastırın yeri açık olarak bilinmemekle beraber, Tuzla körfezinin bir yerinde ve Darıca'nın batısında olduğu anlaşılmaktadır³⁷. Tuzla kasabası doğusunda, Değirmenaltı koyu yakınındaki bu Bizans devri kalıntısı *belki* de işte bu Niketiaton'daki Panagia manastırındır. Fakat buluntunun sağladığı deliller ile bu hususta kesin bir karara varılamıyacağı da muhakkaktır³⁸. Tuzla kasabasının evvelce de iddia edildiği gibi Niketiaton kalesinin yerinde olduğu kabul edilecek olursa, kasabanın az doğusunda olan bu kalıntının, o kaleye adını veren manastıra ait olması pekâlâ ihtimal çerçevesi içine girebilir.

35. Janin, *not 6 daki yerde*, s. 303. Niketiates'de veya bunun yakınında bir manastır olması gerekiyordu. Bu manastıra ait olduğu sanılan bazı yıkıntılar evvelce Üçburunlar'da Ağılaltı denilen yerde görülmüş hatta bu kalıntılarda tarihli bir de kitabe ile bazı iz ve eşya bulunmuş olduğunu Meliopoulos haber vermiştir, kşl. I. Meliopoulos, *To Niketiaton*, «*Hellenikos Philologikos Syllogos*» XXIX (1906) s. 283-288, aynı makale sonra başka bir başlık ile aynen yeniden basılmıştır, kşl. *Arkheologikai topographikai zeteseis*, «*Neos Poemen* dergisi» V (1923) s. 299 ve dev. Bu kalıntının bizim çektiğimiz bir fotoğrafı için bk. F. Dirimtekin, *adı geç. yazı*, s. 55-56, res. 7. Biz de bu kalıntıyı 1953 yılı yazında gördük ve fotoğrafını çektik.
36. M. Gedeon, *Byzantinon Heortologion*, İstanbul 1896, s. 118. Burada s. 181 de Niketiaton'da bulunmuş beş kitabenin kopyası da verilmektedir.
37. Ramsay, *adı geç. esr.* s. 184, türkçesi, s. 200. Ramsay'in işaret ettiğine göre, Bizans kaynaklarından Georgios Akropolites, birbirine yakın iki Niketiaton adlı yerden bahsetmektedir. Bunlardan biri körfezin doğusunda diğeri ise batısında olmalıdır. Ramsay'e göre eğer gerçekten burada aynı adda iki kale varsa, bunlardan doğudaki ötekenden ayırd edilmek için Dakibyza olarak adlandırılmıştır.
38. Bölgede gezintilerimiz sırasında 1962 de, Darıca'da Çimento Fabrikası arkasındaki arazide intizamlı bir taş işçiliği ile yapılmış, çok büyük ölçüde bir yuvarlak harabe görmüştük (Res. 49).

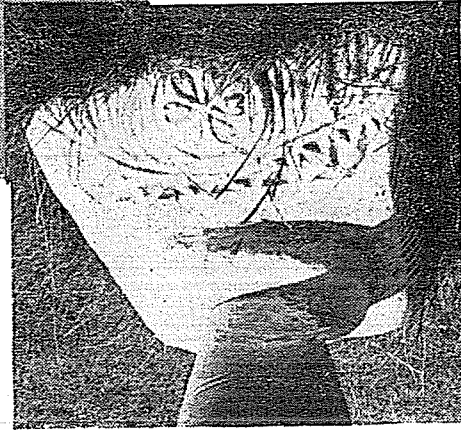
Resim 1. Tuzla'da denizde bulunan küçük başlık (1962).

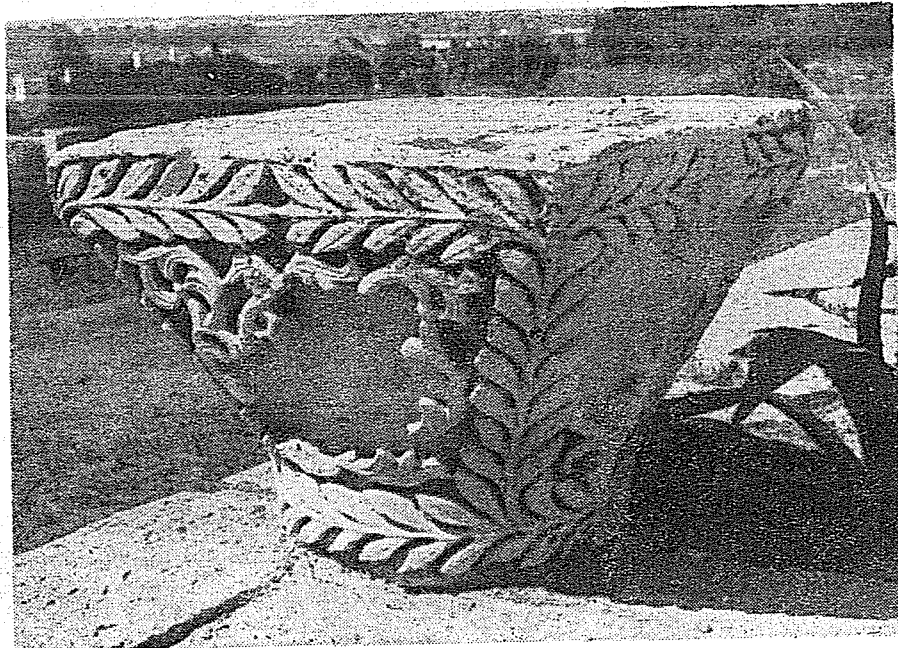
Resim 49. Darıca'da yuvarlak duvar (1962).

Resim 2. Tuzla kasabasında Bizans korukuluk levhası (1972).

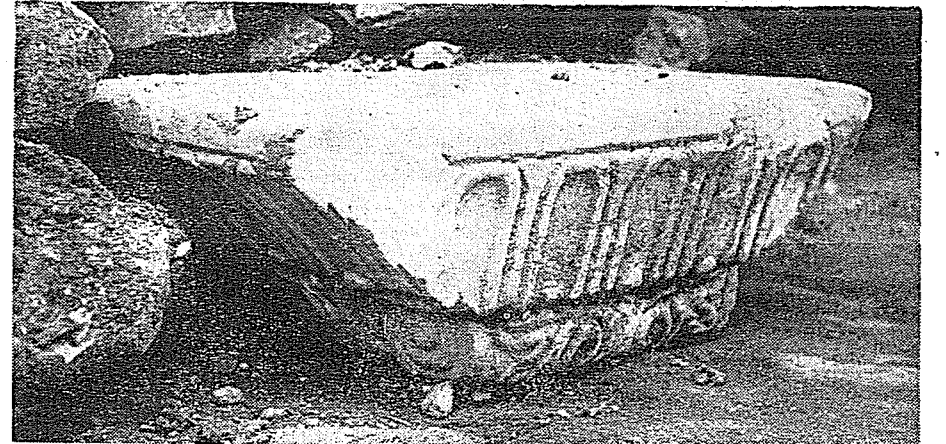
Resim 3. Tuzla kasabasında bir başlık.

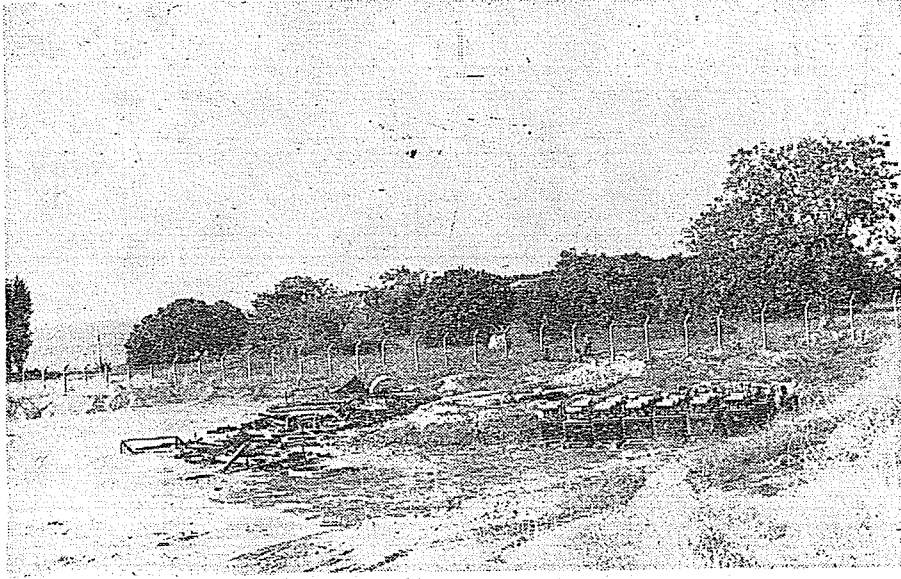
Resim 4. Tuzla kasabasında bir başlık.

Resim 5. Tuzla'da bulunan ve Berlin'e götürülen kabartmalı levha.

Resim 6. Tuzla kasabasında meydana çıkan başlık (1972).

Resim 7. Kalıntının genel görünüşü.

Resim 8. Kalıntının apsis kısmı dıştan.

Resim 9. Kalıntının temel izleri.

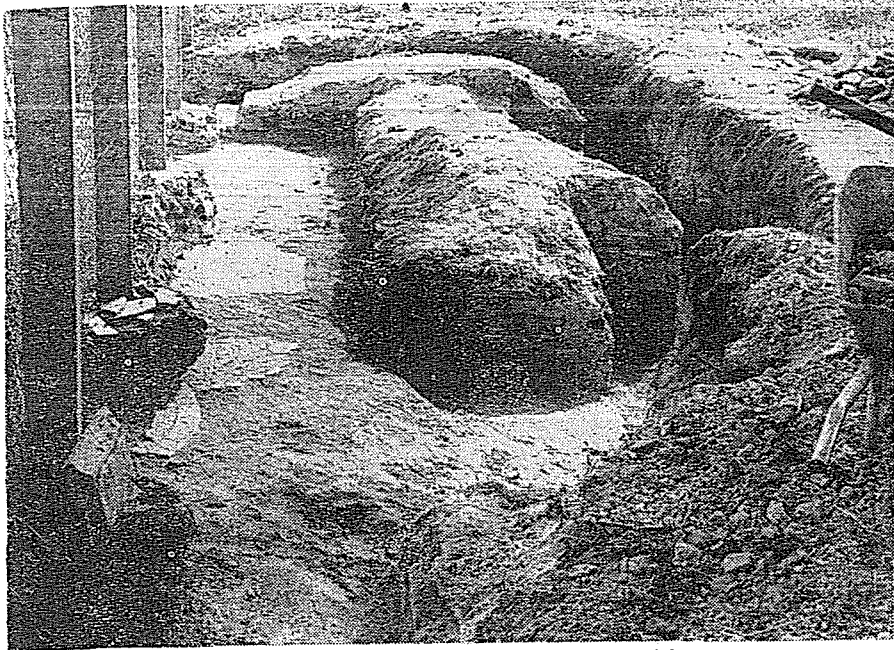

Resim 10. Sol yan nefin temelleri.

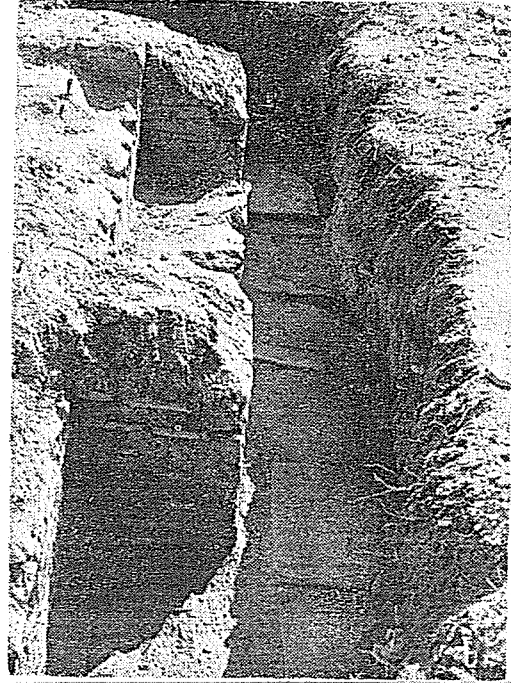

Resim 11. Narteks kısmı ve döşemesi.

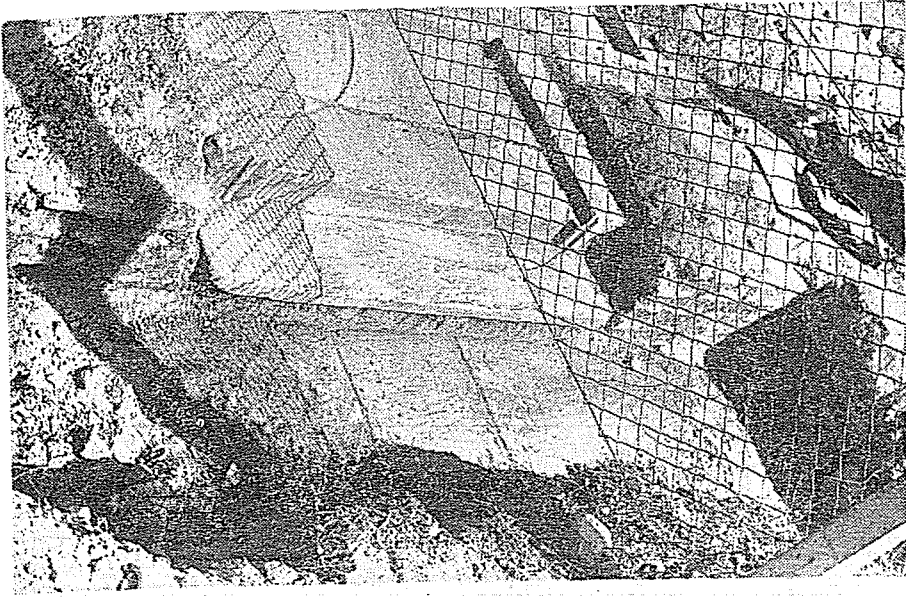
Resim 12. Narteksin dış duvarı ve esas giriş.

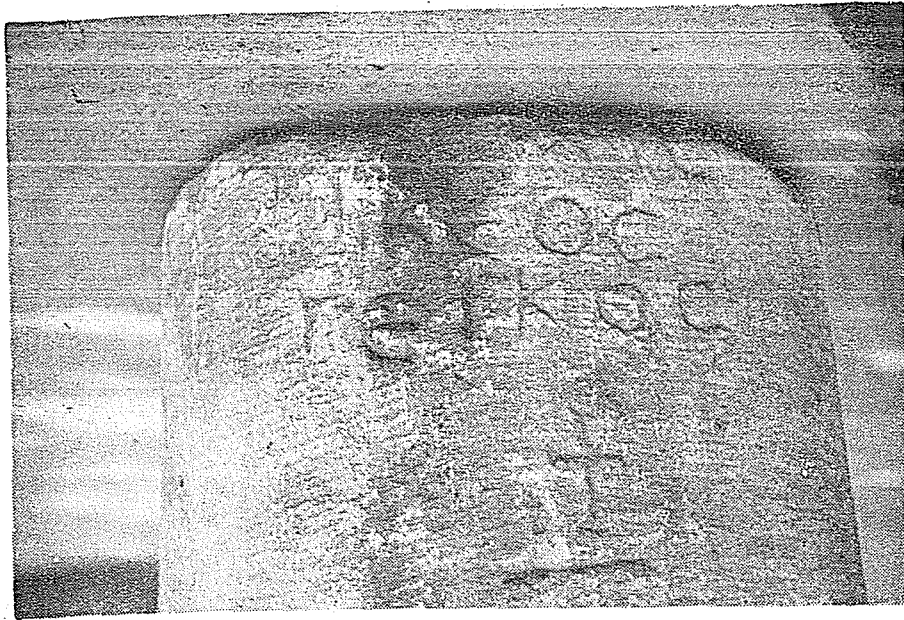
Resim 13. Narteks dış duvarı ile dışardaki döşeme.

Resim 14. Narteks'in yan kapısı önünde eklenen duvar ve yere döşenmiş tuğlalar.

Resim 15. Narteks yan kapısı eşiği.

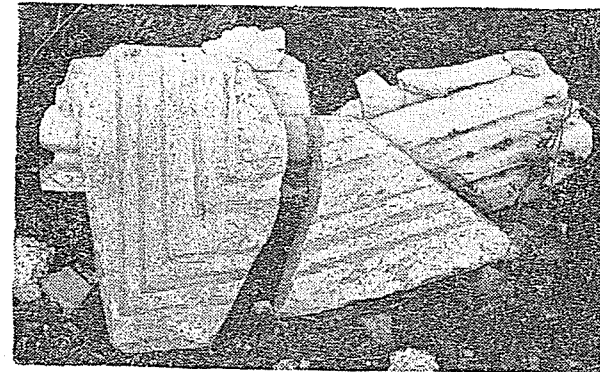
Resim 16. Müdüriyet önündeki yalak (dibek) ve kitabe.

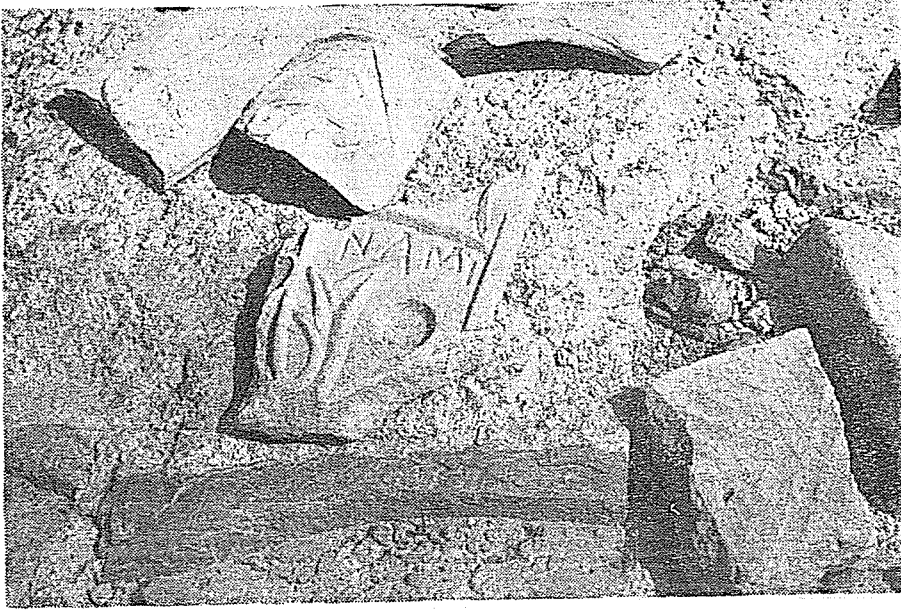
Resim 17. Müdüriyet önündeki sütun başlığı.

Resim 18. Devsirme malzeme olarak kullanılmış پایه başlığı.

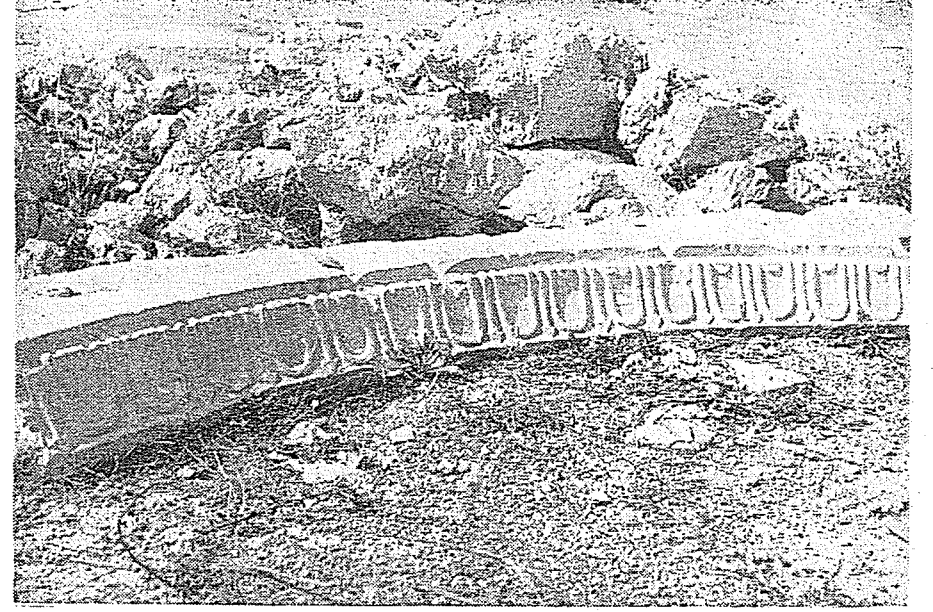
Resim 19. Kazıda çıkan korkuluk levhası parçaları.

Resim 20. Kazıda çıkan kiremitler ve kitabeli taş.

Resim 21. Kazıda çıkan damgalı tuğla ve kiremitler.

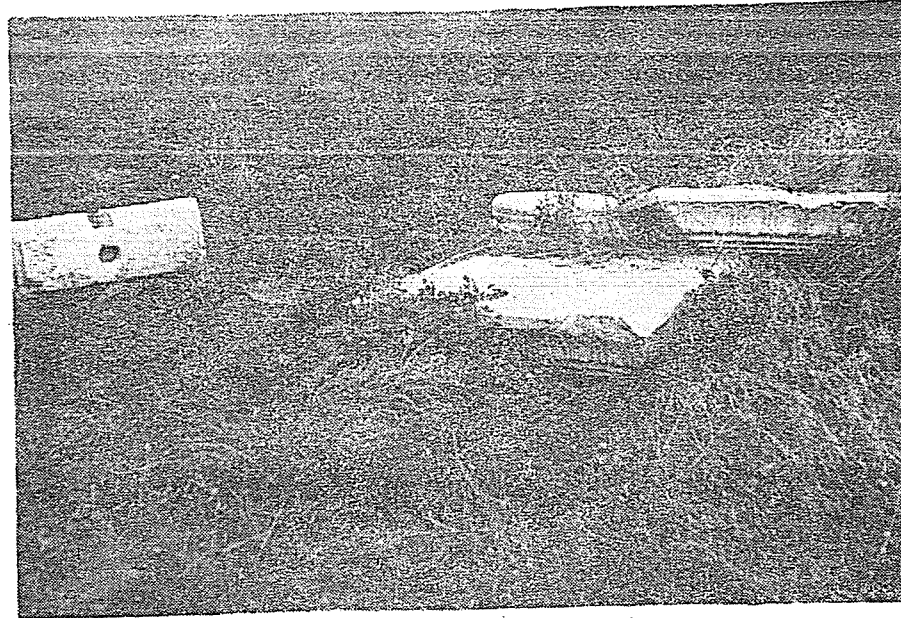
Resim 22. Kornij parçası.

Resim 23. Kazıda çıkan duvar kaplaması çerçeve çubukları.

Resim 24. Muhtelif kapı çerçevesi parçaları.

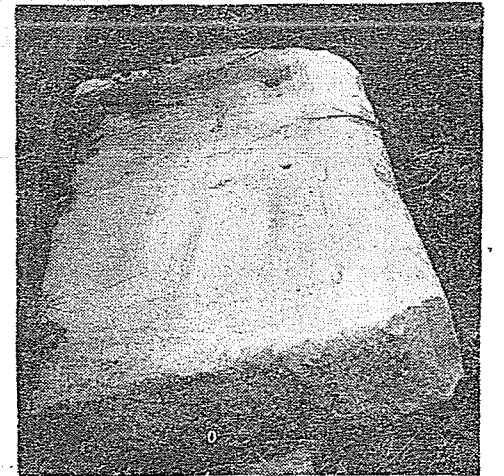
Resim 25. Sütun kaidesi, entablement parçaları.

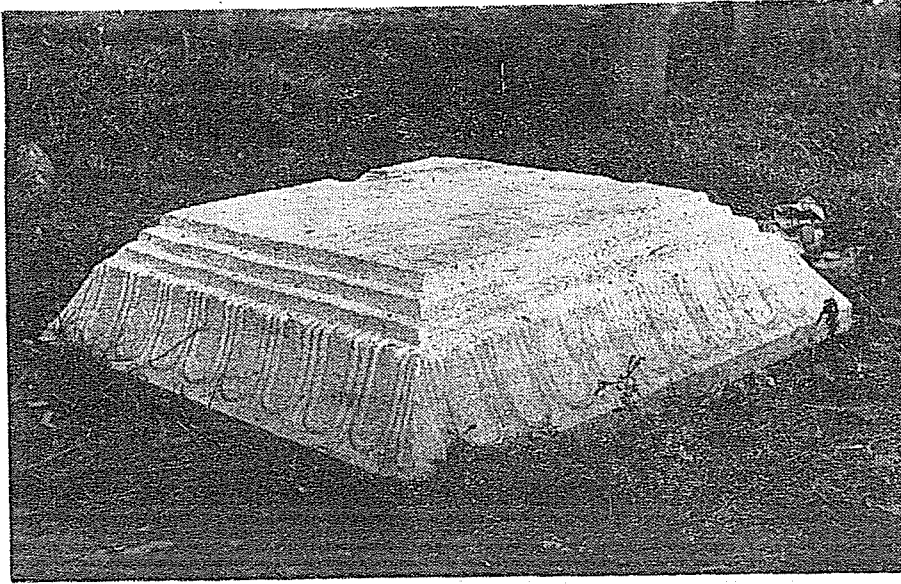
Resim 26. Korniş parçası.

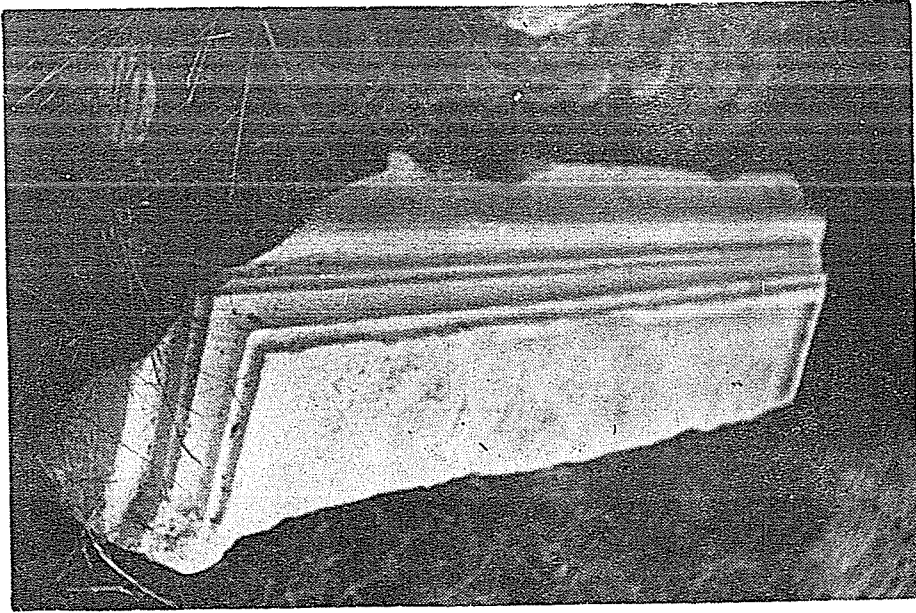
Resim 27. Kapı yan dikmesi.

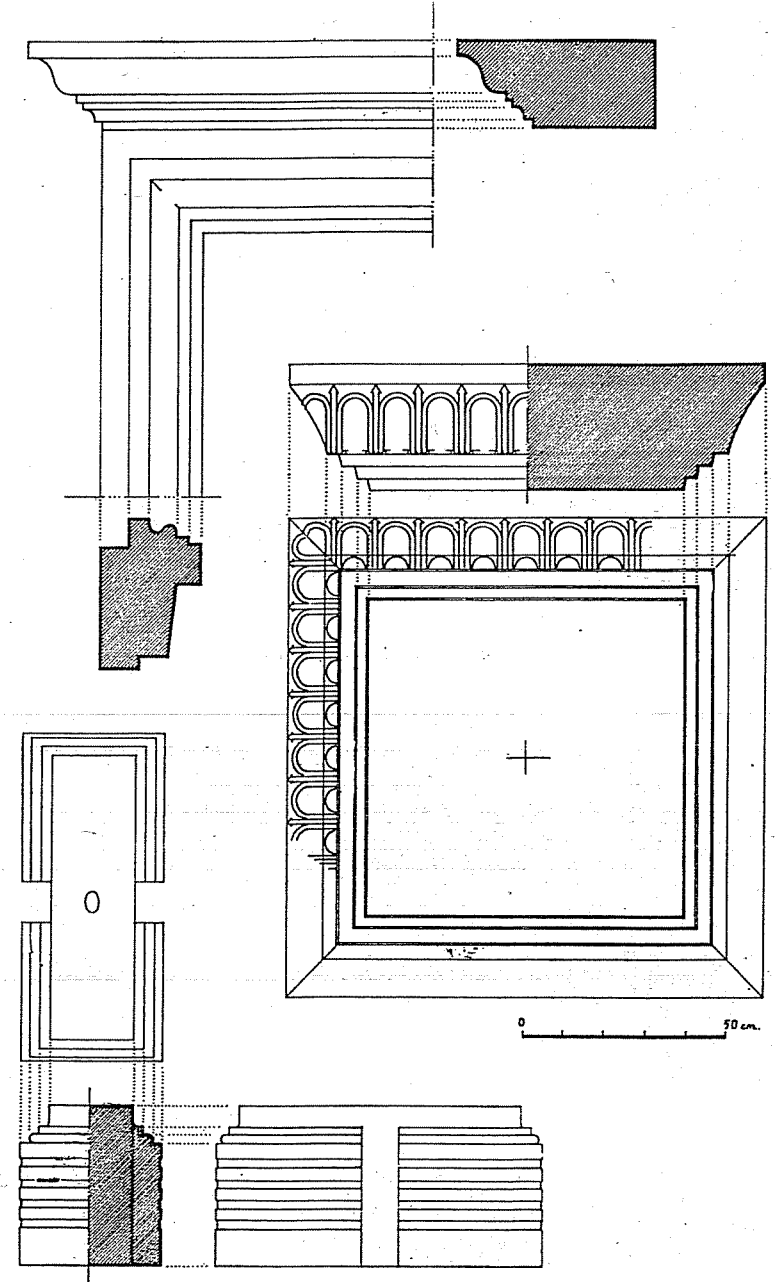
Resim 28. Eşik.

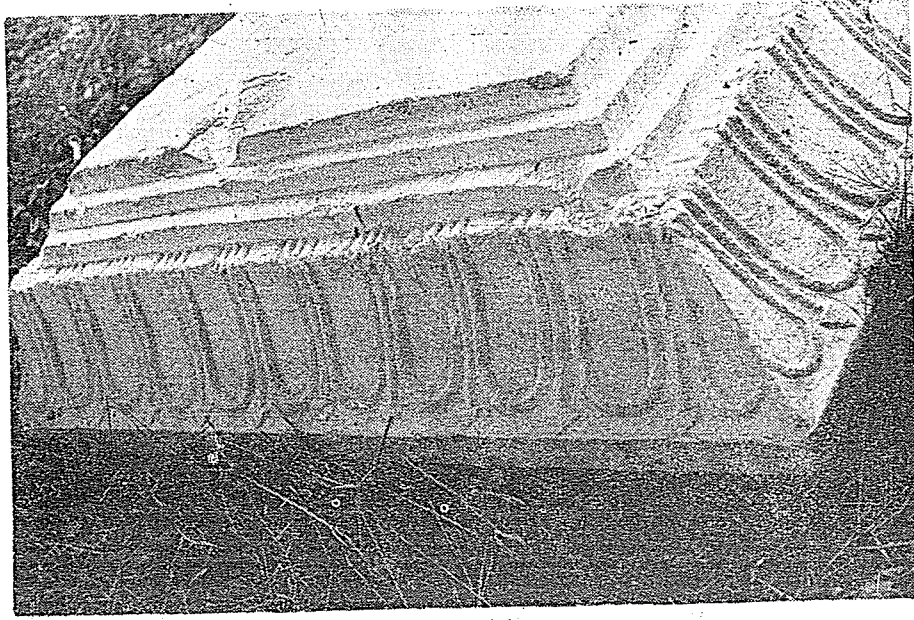

Resim 29. Entablement.

Resim 30. Kapı léntosu.

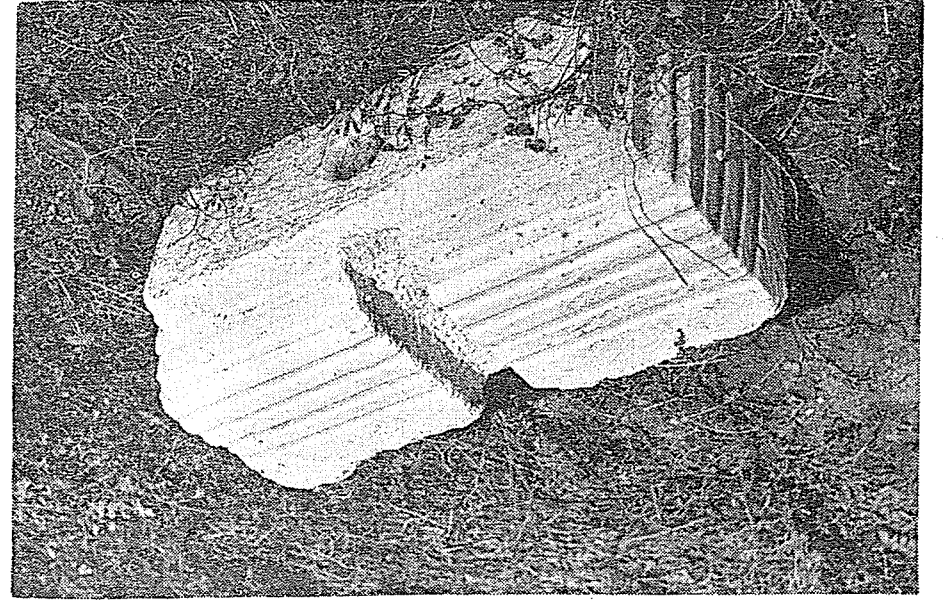
Resim 31. Paye kaidesi, kapı çerçevesi ve entablement'ların deseni ve kesitleri
(Çizen : Y. Önge)

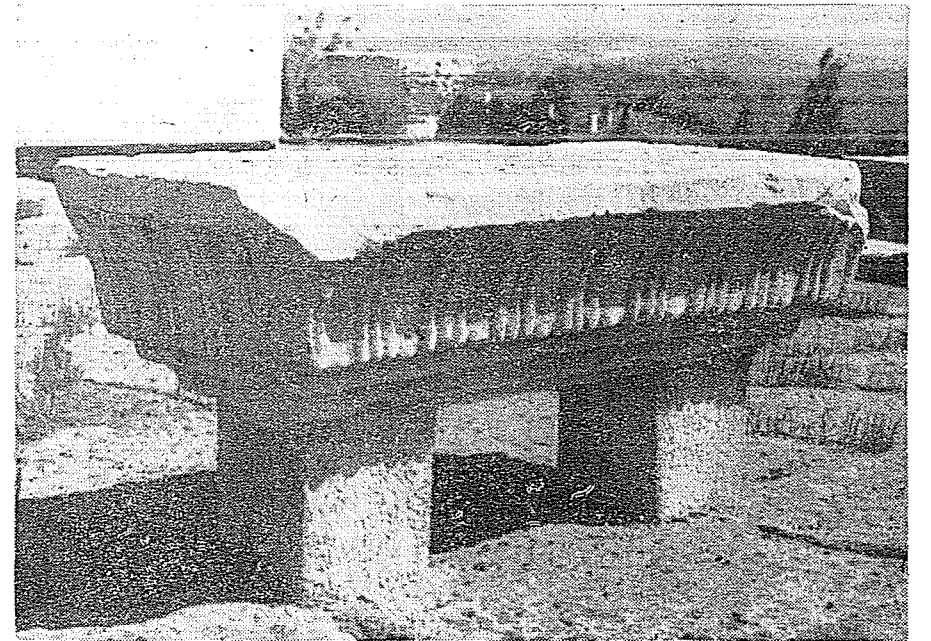
Resim 32. Entablement.

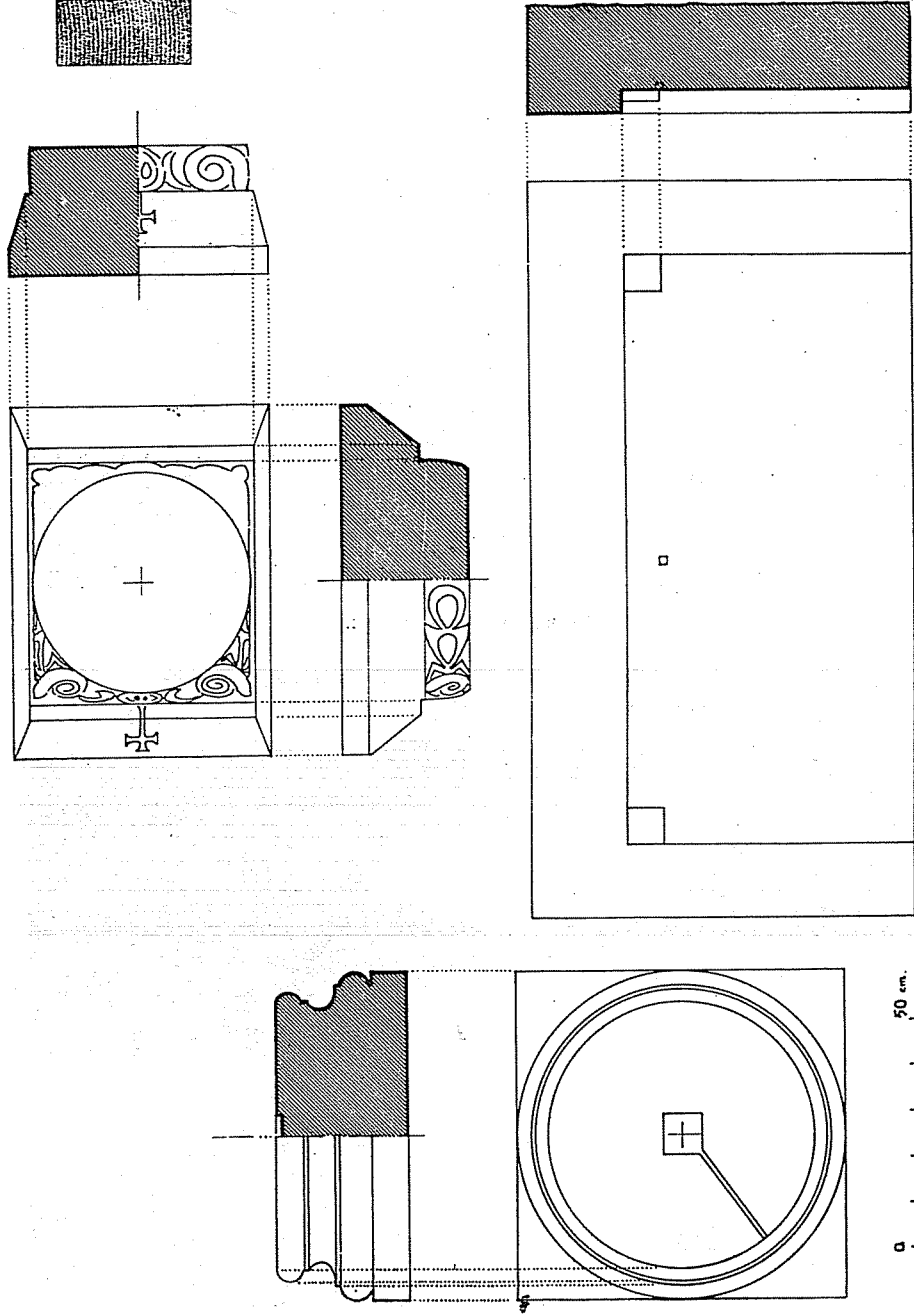
Resim 33. Sütun kaidesi.

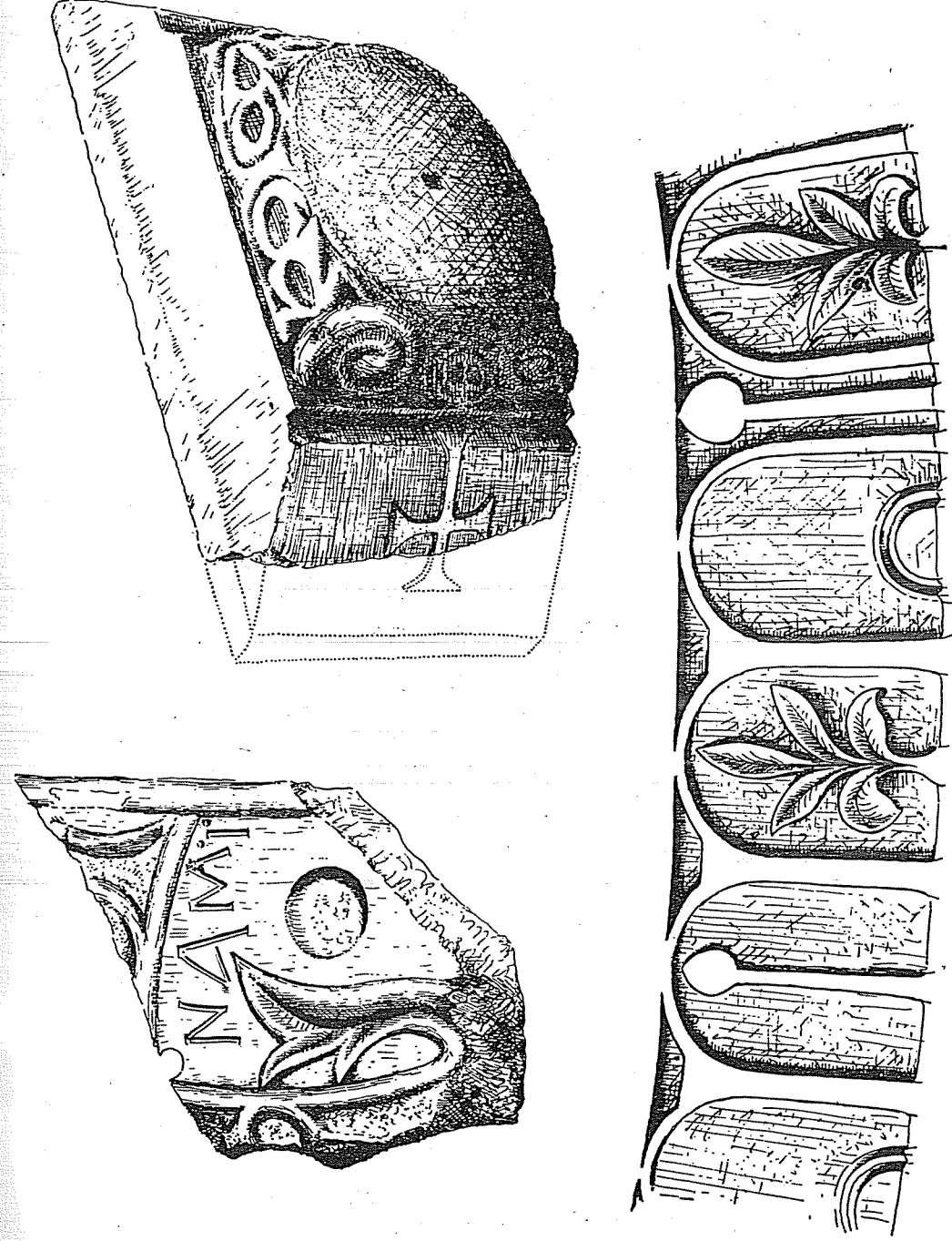
Resim 34. Paye kaidesi.

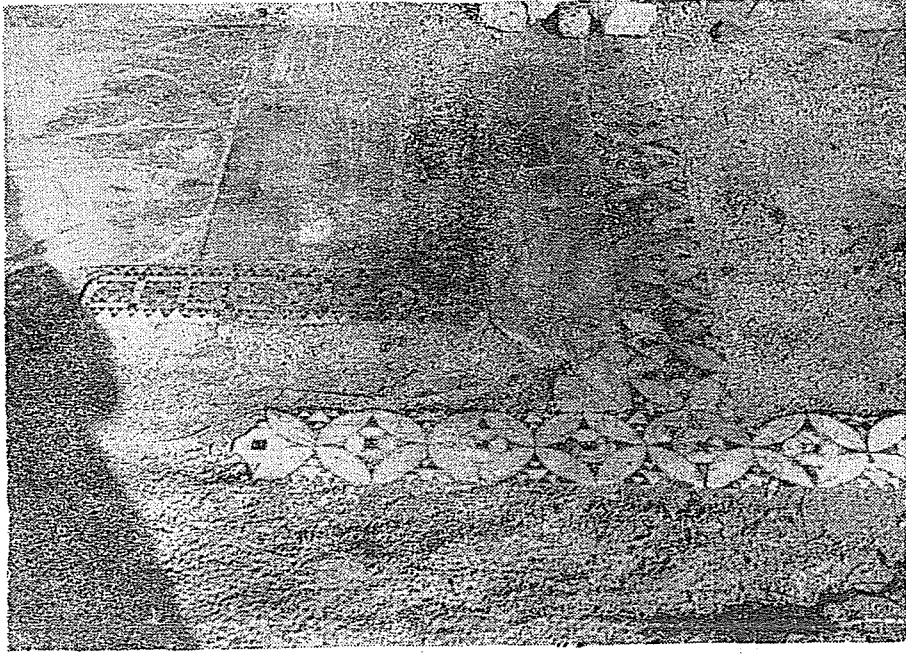
Resim 35. Paye başlığı (bir villanın bahçesinde).

Resim 36. Sütun başlığı, kaldesi ve eğik deseni (Çizen : Y. Önge).

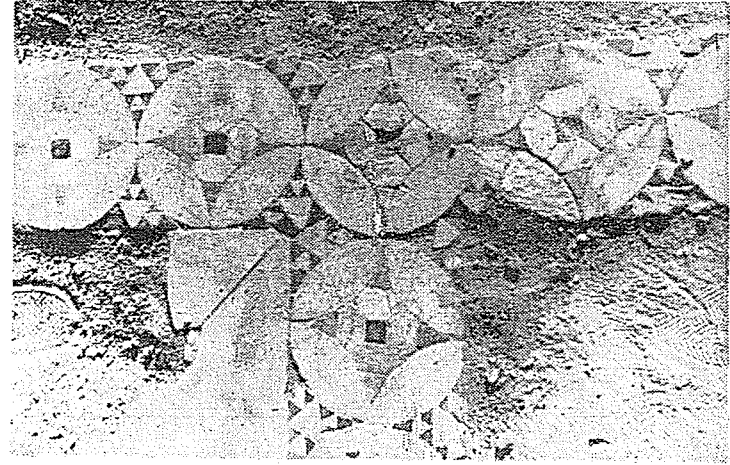
Resim 37. Kitabelli parça, sütun başlığı ve kornij deseni (Çizen : Y. Önge).

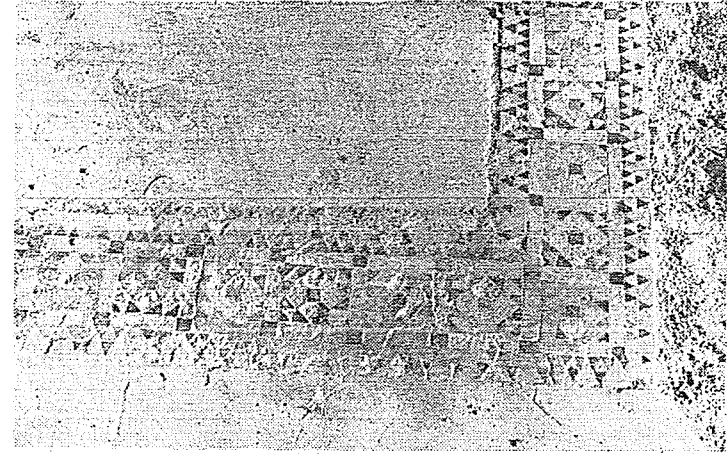
Resim 38. Narteks'deki döşeme.

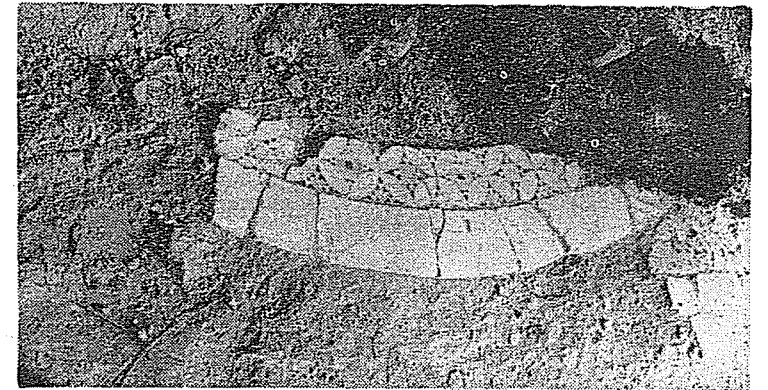
Resim 39. Narteks'deki döşemenin köşesi.

Resim 40. Narteks'deki döşemenin detay.

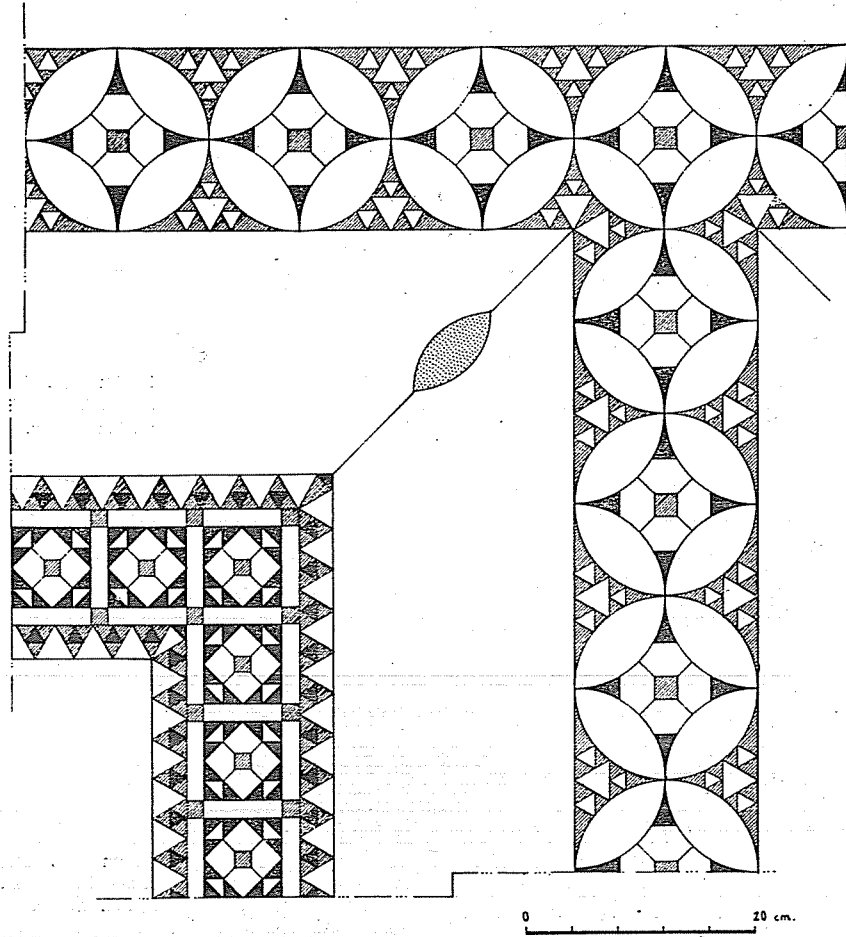

Resim 41. Narteks'deki döşemenin detay.

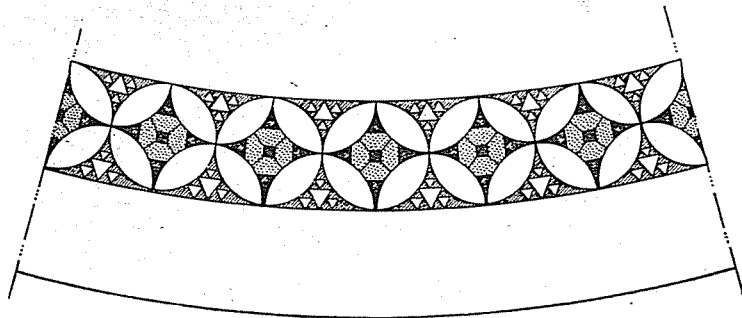

Resim 42. Narteks'deki döşemenin ortadaki yuvarlak kısım.

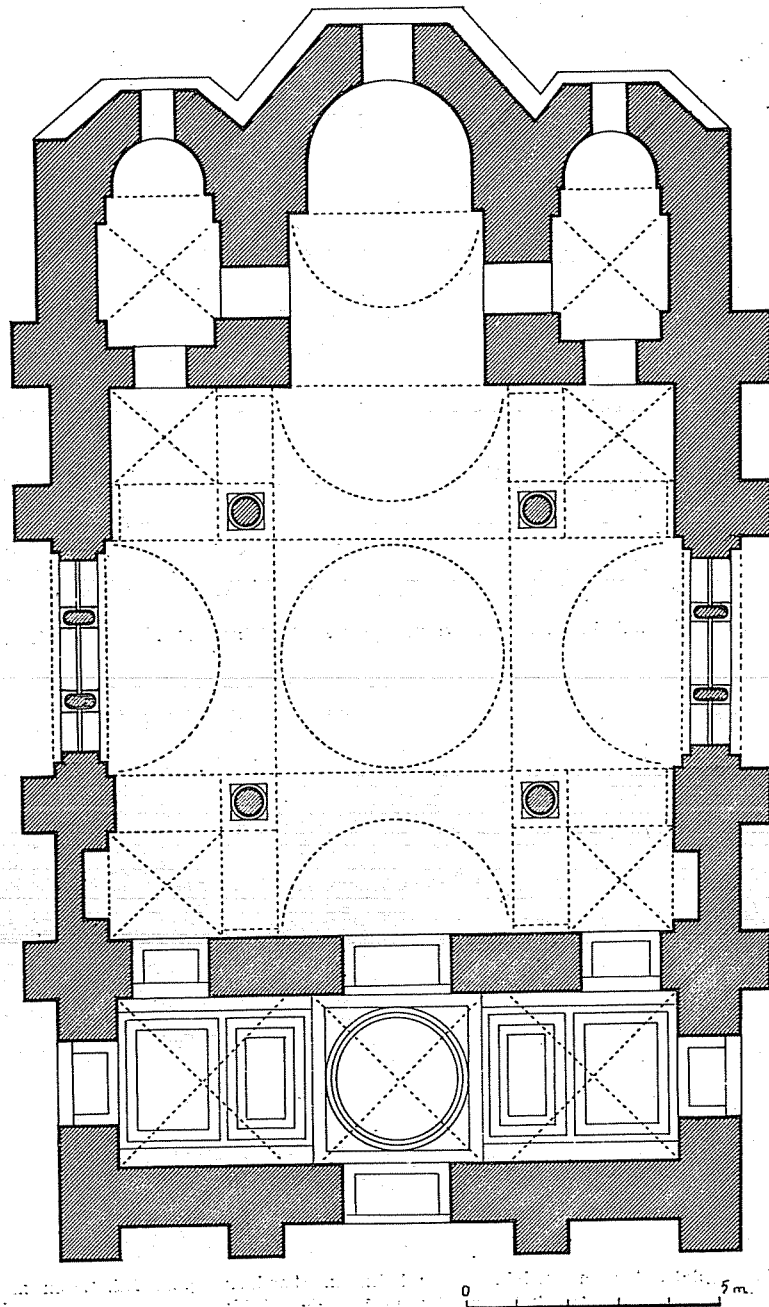
Resim 43. Narteks'deki döşeme süslemesinin deseni (Çizen : Y. Önge).

Resim 44. Kaleburnu'nda kale harabesi ve ayazma (Philokrene?) Resim 1953 de çekildi.

Resim 45. Ağılaltı denilen yerdeki Bizans kalıntısı. (bazılarına göre Niketiaton manastırı kalıntısı) Resim 1953 de çekildi.

Resim 46. Kilisenin restitüsyonu (Çizen : Y. Önge).

UNE RUINE BYZANTINE A L'ENDROIT DIT DEĞİRMENALTI PRES DE TUZLA

(Résumé)

Semavi EYİCE

Tuzla, petite localité située sur le littoral du golfe d'Izmit, est connue par les intéressants fragments de l'époque byzantine qu'on y découvre. Il y a longtemps, un de ceux-ci, une curieuse dalle, fut inventorié par le musée de Berlin. Les historiens tels que le P.J. Pargoire, M. Gédéon, Méliopoulos et le P.R. Janin se sont occupés de l'identification de cette localité et aussi ils se sont efforcés de situer les monastères que mentionnent les sources byzantines. Dans l'automne de l'année 1972, dans l'enceinte d'une grande fabrique située à l'est de Tuzla, à l'endroit dit Değirmenalti, on a découvert les vestiges d'une église byzantine. Toute la superstructure de cette église, sans doute monastique, avait été complètement enlevé lors du nivellement du terrain pour la construction de l'établissement voisin. En 1972 en nettoyant ce qui en restait on a mis au jour les fondations de l'édifice. Tous les éléments de la superstructure ainsi que la décoration du pavement avaient disparu. Actuellement dans le proche voisinage de la ruine on peut voir toute une série de fragments architectoniques : des chapiteaux, des colonnes, des bases, des pièces d'entablement, des linteaux de porte, des seuils, etc. En outre dans le narthex complètement déblayé on a pu découvrir les vestiges d'un riche pavement. Enfin dans les décombres on a rencontré des tuiles qui ont des monogrammes, le fragment d'une plaque pourvue d'une inscription, les pièces détachées du pavement, des cubes de mosaïque et des bâtons à denticules qui devaient servir à encadrer les revêtements des parois intérieures. Tous ces fragments sont les témoignages de l'existence d'une riche décoration. Vu l'état actuel des ruines il est impossible de restituer l'aspect original de cette décoration sauf le pavement du narthex qui est suffisamment explicite pour démontrer que l'église en entier était pourvue d'un pavement à entrelacs. En ce qui concerne la forme architecturale, quoique les murs de fondations semblent suggérer une église de forme ba-

silicale, l'étude des proportions a démontré qu'il s'agit originairement d'une église dite en forme de croix grecque inscrite à quatre colonnes. Donc cette ruine byzantine avec sa forme et sa décoration doit appartenir à la période qui va du milieu du 9ème siècle jusqu'au 12ème. La forme archaïsante de l'abside est plutôt d'une date reculée. Nous proposons donc pour la datation de l'église la deuxième moitié du 9ème et le courant du 10ème siècles.

L'église de Değirmenaltı, qui est par ses dimensions une des plus grandes de ce type architectural, semble être tombée en ruine au 13ème siècle, puis réparée parallèlement à la restauration de l'Empire. C'est lors de cette réfection qu'on a dû ajouter les annexes. Avec le combat de Pélékanon (vers 1330) comme toute la région était presque évacuée, le monastère et son église aussi furent sans doute abandonnés. Les ruines situés à une centaine de mètres du rivage, au pied d'un versant, furent couvertes par la nature de telle manière que les historiens du siècle passé l'ignorèrent complètement. Nous croyons que certaines pièces architectoniques furent enlevées et transportées à Tuzla. La ressemblance stylistique entre les pièces trouvées ici et d'autres mises au jour dans l'église nous suggère ce point de vue.

Certes il est extrêmement difficile d'identifier l'église découverte à Değirmenaltı. Mais on ne pourrait passer, sous silence le monastère de Nikétias qui fut fondé par un certain Saint Serge, dans la deuxième moitié du 9ème siècle. A l'époque des Paléologue on signale une place forte dite Nikétiaton qui semble avoir obtenu ce nom du monastère voisin. Selon une hypothèse de Gédéon, la forteresse de Nikétiaton serait précisément à l'emplacement du village de Tuzla, et d'après lui la solution Tuzla = Akritas n'est vraie que pour le cap. D'autres historiens ont proposé pour l'emplacement de Nikétiaton, l'endroit dit Ağılaltı, où jusqu'à une date récente les vestiges d'une édifice byzantine étaient visibles. Nous croyons que la topographie historique de toute la région est à refaire. Mais en attendant nous sommes d'avis que la vieille hypothèse, d'ailleurs souvent combattue, de Gédéon n'est point complètement dénuée d'intérêt et si elle était justifiable, les ruines récemment mises au jour pourraient bien être identifiées comme étant celles de l'église du monastère de Nikétias.

HARPUL ULU CAMİNİN DURUMU

Ara ALTUN

Harput Ulu Camii, Keşoğlu Meydanından «Kazı Bahçesi» denilen yere giden yolun üzerindedir. Çok oynanmış, çeşitli onarımlar görmüş, hakkında epey yaygın olmasına rağmen tartışmalı taraflarına pek değinilmemiş bir erken devir XII. yy. yapısı olarak belirir¹.

1969 Ağustos'unda inceleme imkânı bulduğumuz yapının 1964 ve 1971 durumlarını veren resimleri de bu yazıdaki görüşlere ışık tutmuştur. Afif Özmen'in plân krokisi üzerinde değişiklikler işlenerek buradaki plân verilmiştir. (plan: 1)².

1899, 1905 onarımları bilinen³ ve 1964 den beri de onarılmakta olan cami, bugün artık birtakım tartışmalara imkân verebilecek bazı izlerini kaybetmiş durumdadır.

Aslında yapının önceleri geniş bir çevre duvarı içine alınmış olduğu anlaşılmalı birlikte, bunun XIX. yy. sonundan kalma basık kapılı bir giriş durmaktaydı. Yapı, genel olarak dikdörtgen plan veren ve dışı kapalı bir görünüme sahiptir. Harput İç Kalesiyle karşı karşıyadır. Kesme taş al-

1. Harput Ulu Camii üzerine ciddi mimari araştırmaları arasında A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1941, 258-259; D. Kuban, *Anadolu Türk Mimarısının Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965 126-128 ve biraz daha detaylı olarak A. Özmen, *Harputta Türk Mimarî Eserleri*, (Ed. Fak. yayınlanmamış lisans tezi) İstanbul 1965 gösterilebilir. Yapının karışık durumu karşısında üzerinde kısaca durulan bu araştırmalar dışında bazı yayınlarda dolaylı olarak da yapıya değinilmiştir: K. Erdmann, *XIII. yy. Camilerinin özel durumu*, Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara 1959, Kongreye sunulan tebliğler, Ankara 1962, 144 vd.; Diez-Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1955, 54-56 bunların önemlileridir. Değerlendirici toplu bilgi için O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London 1971, 95.
2. 1964 ve 1971 fotoğrafları Dr. M. Sözen ve T. Cimcoz'dan sağlanmıştır.
3. İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, İst. 1958, s: 306